

НЕОБЪЯВЛЕННАЯ
ВОЙНА

ŞEHİT ANASI
Uyduğunun kederin kişi,
Göyneşinin bağrının başı.
Oyaç hemzimeri, erider taşı,
Çağlayan göz yaşı şəhīt anası.

İŞ GAL, DEPORTASIYA, SOYQIRIM

1813-1828...

1947-1988...

İtirən də Sən...

Var olan da Sən! ..

Əzəl də Sən...

Sən da Sən!..

Sən Təbrizsən...

Sən İrəvansan...

Sən Qarabağsan... –

– Sən Bütöv Azərbaycansan!!!

Sən elə bir duyusən ki,

Sənin böyük və müqəddəsliyini anlamaq üçün,

yalnız kamil yanğı və zəka gərək.

Sən elə bir acı tarixsən ki, hətta düşmənini yandıracaq qədər!

Düşmən var kənardan, düşmən var içəridən yeyir Səni.

Sənin dözümün, səbrin nə zamana qədər ki...

AZƏRBAYCAN?

R. Bahar Sonamin AZƏRBAYCANI!

ARBS

FATEH-4

Azərbaycan-Türkiyə və Dünya...
Tarixi Araşdırma Jurnalı

MƏNİM
XALQIMIN
TARİXİ...

MİLLİ DÖVLƏTCİLİK

Bu hüriyyət və Müstəqillik uğrunda
Xalqının verdiyi qurbanlar:

İŞ GAL
DEPORTASIYA
SOYQIRIM

Hər kəs qılınç götürə bilər,
amma hər kəs onunla döyüşə girməz!

Azərbaycan Respublikasına
rəhbərlik etmiş
Abdurrahman Vəzirov,
Əbülfəz Elçibəy və
Ayaz Mütəllibov
zamanında lazımi qərarlar vermədiyi,
ətrafına ciddi nazarət etmədiyi
və komandası arasında yetərinçə
nüfuzu olmadığı üçün
məğlub oldu.
5 may 1992

R.Bahar SONAM

Azərbaycan tarixi kitablarının müəllifi –
hərbi jurnalist, hərbi yazıçı

ARBS Fateh

Tarixi Araşdırırmalar jurnalının
təsisçisi və baş redaktoru

Tarixi Araşdırırmalar QHT rəhbəri

ARBS
FATEH
Azərbaycan-Türkiyə və Dünya...
Tarixi Araşdırırmalar Jurnalı

Mənim Mürəkkəbim...
Mənim Səsim...
Mənim Mübarizəm...
Mənim Azərbaycan Tarixim...
Milli, Müstəqil Dövlətçilik Yolum
AZƏRBAYCAN

Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş
QARABAĞ TORPAQLARININ
azad olunması labüb və mütləqdir!
Azərbaycan İrəvanından və Qarabağından
deportasiya olunmuş bütün azərbaycanlılar
qədim ata-baba yurdlarına qayitmalıdırlar və qayıdaqlar da.
Erməni faşizmi üzərində BU QƏLƏBƏ
MÜTLƏQ OLMALIDIR
OLACAQ DA!

R.Bahar SONAM

TARIX ARAŞDIRMALAR...

AIRBS

Dərk və etiqad...

Tarix...

Azərbaycan

Sənin keçmişin...
dünənin və
bu günün

İŞGAL, DEPORTASIYA, SOYQIRIM

1813-1828...
1947-1988...
İtirən də Sən...
Var olan da Sən! ..
Əzəl də Sən...
Son da Sən!..
Sən Təbrizsən...
Sən İrəvansan...
Sən Qarabağsan... –
– Sən Bütöv Azərbaycansan!!!
Sən elə bir duygsan ki,
Sənin böyük və müqəddəsliyini anlamaq üçün yalnız kamil yanğı və zəka gərək.
Sən elə bir acı tarixsən ki, hətta düşmənini yandıracaq qədər!
Düşmən var kənardan, düşmən var içəridən yeyir Səni.
Sənin dözümün, səbrin nə zamana qədər ki...
AZƏRBAYCAN?

R. Bahar Sonamın **AZƏRBAYCANI!**

QUBA...

QUBADA
ermənilərin törətdiyi
SOYQIRIMIN TARİXİ LÖVHƏSİ

QUBA SOYQIRIM MƏZARLIĞI
Qaranlıqdan işığa çıxan
TARİX...

TARIХI ARAŞDIRMALAR...

İşgal, Deportasiya, SOYQIRIM

BIZ VƏTƏN QAYIDACAĞIQ

İşgal, Deportasiya, SOYQIRIM

Əvvəli ötən saylarda

VEDİ \APARAT\ RAYONU

Vedibasar mahalı ərazisində rayon.

1930-cu ilin sentyabrın 9-da yaradılıb. 1968-ci il mayın 15-nə qədər Vedi rayonu, Həmin tarixdən etibarən isə Abarat rayonu adlandırılıb. ərazisi 1399 kv .km-dir.

Rayon mərkəzi şəhər tipli böyük Vedi \Vedi\ qəsəbəsidir.

Rayoon mərkəzinə ən yaxın dəmir yol dayanacağı 7 km kənarda yerləşən Şirazlı \Aygevan\ stansiyasıdır.

Rayon mərkəzindən İrəvan şəhərinə olan məsafə 49-km –dir.

1970-ci ilin məlumatına görə rayonun ərazisində 1 rayon tabeli şəhər, 1 şəhər tabeli qəsəbə, 13 kənd soveti var; yaşayış məntəqələrinin ümumi sayı 30-dur; əhalisi 58,8 min nəfərdir; o cümlədən; şəhər əhalisi -14,8 min, kənd əhalisi -44 min nəfərdir.

Rayon tabeli şəhər:

DƏBƏLİ SEMENT ZAVODU \Apapat\ -burda ilk tikinti işləri 1920-ci illərdə məşhur xalq qəhrəmanı Abbasqulu bəy Sadliniskinin rəhbərliyi altında aparılıb; rayon mərkəzindən 14 km , İrəvan şəhərindən 48 km məsafədədir; 1962-ci ildən rayon tabeli şəhərdir; şəhərin mərkəzindən Bakı-Naxçıvan-İrəvan dəmir yol xətti keçir \Dəvəli stansiyası\.

Şəhər tipli qəsəbə:

BÖYÜK VEDİ \Vedi\ -başlangıcı Əyricə dağlarından (Aşağı Qaranlıq rayon ərazisi) götürən Vedi Çayının \Araz hövzəsi\ kənarda yerləşir; 1963 -cü ildə şəhər tipli qəsəbədir; 1975-ci ildə 7 min nəfər əhalisi olub: qəsəbə sovetinə 1 km kənarda yerləşən Koravan \Yenikənd, Koravan\ və 3 km kənarda yerləşən Daşlı \Daştakar\ kəndləri də daxildir.

KƏND SOVETLƏRİ:

1.ƏFŞAR \Avşar\ -rayon mərkəzindən 12 km məsafədə yerləşən Əfşar \Afşar\ və ondan 4 km məsafədəki Xalisə \Holakert\ kəndlərini əhatə birləşdirir.

2.REYHANLI \Aykevan\ -rayon mərkəzindən 7 km məsafədə yerləşən Reyhanlı \Aykevan\ və ondan 3 km məsafədəki Taytan \Vanaşen\ kəndlərini əhatə edir.

3.DƏVƏLİ \Apapat\ -rayon mərkəzindən 14 km məsafədə yerləşən Dəvəli \Apapat\ kəndini əhatə edir.

4.ARMAŞ –rayon mərkəzindən 25 km məsafədə yerləşən Armaş kəndini və ondan 3 km məsafədəki, Arazdəyən \Yerask\, 5 km məsafədəki Çəmbərək \Surenavan\ kəndlərini birləşdirir.

5.QARALAR \Aralez\ -rayon mərkəzindən 7 km məsafədə yerləşən Qaralar \Aralez\ və ondan 2 km məsafədəki yenkincə \Sisavan\ kəndlərini birləşdirir.

6.QARAXAC \Lusafoş\ -rayon mərkəzindən 27 km məsafədə yerləşən Qaraxac \Lusafoş\ və ondan 4 km məsafədəki Qədirli \Lancanist\, 5 km məsafədəki Birəli \Lancar\, 7 km məsafədəki Keşişverən \Zovaşen, Urtsalanc\ kəndlərini birləşdirir.

7.2 NÖMRƏLİ SOVXOZ \Girov\ -rayon mərkəzindən 14 km məsafədə yerləşən 2 nömrəli sovxozi \Girov\ qəsəbəsini və ondan 2 km məsafədəki Şərab zavodu və 3 km məsafədəki Hor Uqi qəsəbərini birləşdirir.

8.KİÇİK VEDİ \Pokr Vedi\ -rayon mərkəzindən 15 km məsafədə yerləşən Kiçik Vedi \Pokr Vedi\ və ondan 2 km məsafədəki Hop Qyank kəndlərini birləşdirir.

9.ŞİXLƏR \Lusarat\-rayon mərkəzindən 7 km məsafədə Şıxlər \Lusarat\Vardaşat\ kəndini əhatə edir.
10.ÇANAXÇI\Sovetaşen\-rayon mərkəzindən 40 km məsafədə yerləşən Çanaxlı \Sovetaşen\ və ondan 5 km məsafədəkəi Qaşqa Vardaşat \kəndlərini birləşdirir.

11.AŞAĞI QARABAĞLAR \Çimənkənd,Urdzadzor\-rayon mərkəzindən 9 km məsafədə yerləşən Aşağı Qarabağlar \Çimənkənd ,Urdzadzor,və ondan 8 km məsafədəkəi Şahablı \Şahab\kəndlərini birləşdirir.

12.ŞİDLİ \Yexeqnavan\-rayon mərkəzindən 13 km məsafədə yerləşən Şidli \Yexaqnavan\kəndini əhatə edir .

13.ŞIRAZLI \Bosketap\-rayon mərkəzindən 9 km məsafədə yerləşən Şirazlı \Bosketap\kəndini əhatə edir.

Ermənistən SSR Ali soveti Rəyasət heyətinin müxtəlif fərmanları ilə Vedi rayonu üzrə adları dəyişdirilmiş yaşayış məntəqələri

KEÇMİŞ ƏSL ADI

Çmbərək

Aşağı Qarabağlar

Dəvəli

Keşiş verən

2 nömrəli Sovxoz

Böyük vedi

Koravan

Reyhanlı

Dəvəli

Sement zavodu

Qaşqa

Çanaxlı

Zovaşen

\Keşişverən.

Arazdəyən

Kiçik Vedi

Birəli

Daşdı

Yeni kənd\Koravan\

Qədirli

Şahablı

Şıxlər

Qaralar

Qaraxaç

Taytan

Çimənkənd

Aşağı Qarabağlar

Şirazlı

Yenikəçə

Xalisə

Şidli

Vedi rayonu Ermənistən və Türkiyə ərazilərində dağarası düzənlik olan Ağrı vadisində \Apapat\ düzənliyində yerləşir.Bu düzənliyin uzunluğu 90 km dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 850-1000 metirdir.Apapa çayı da bu düzənlikdən axır.Düzənlik cənub tərəfdən Ağrıdağ \Apapat\vulkan massivi ilə əhatələnmişdir. Rayonun ərazisində Vedi çayı keçir və Şiddli kəndinin yaxınlığında Türkiyə ilə sərhəddəki Araz çayına töklür.

DƏYİŞDİRİLDİYİ TARİX

YENİ ADI	DƏYİŞDİRİLDİYİ TARİX
Surenavan	.....
Çimənkənd	.....
Apapatk.	3.01.1953
Zovaşen	3.01.1953
Girov qəs.	22.10.1939
Vedi	4.04.1946
Yenikənd	4.04.1946.
Aykevan	4.04.1946.
Apapat şəhəri	10.04.1947
Vardaşat	10.09.1948
Sovetaşen	10.09.1948
Urtsalanç	21.10.1967
Yerask	3.07.1968.
Pokr Vedi	.....
Lançar	3.07.1968
Daştakar	3.07.1968
Koravan	3.07.1968
Lançanist	3.07 .1968
Şahab	3.07.1968
Lusarat	26.12.1968
Aralez	25.01.1978
Lusaşof	25.01.1978
Vanaşen	25.01.1978
Urdzadzor	25.01.1978.
Vosketap	1991-ci il
Sisivan	1991-ciil
Horakert	1991-ci il
Yexeqnavan	1991-ci il

Orta əsrlərdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu türk tayfalarının mədəniyyət dairəsinə daxil olan Vedibasar mahalının kəndlərində əsimizin ortalarına qədər sağ-salamat gəlib çıxan çoxlu qoçvə at daş heykəlləri olmuşdur.Şiddli Toponimi tariximizin daha bir qatına işiq salır ,bəlkədə Şaddadilər hakimiyyətinin izlərini yaşıdır.Təsadüf deyilki,son vaxtlara qədər Şadlıq tayfası rayonun ən hörmətli tayfalarından olub.Xalq qəhrəmanı Abbasqulu bəy Şadlinski də bu tayfadan çıxbı.

Tarixi məlumatlara görə ,Vedi mahalının keçmişdə 75 para kənd olub ki,bu kəndlərin də çoxu mahalın dağlıq hissəsində yerləşib.Etnik baxımından isə bu yerlərdə ,demək olarki ,ancaq Azərbaycan Türkleri yaşıyıblar.XXI əsrin əvvələrində mahalda cəmi 15 nəfər \ilk ailə\erməni yaşıyırmış.Ərazi ruslar tərəfindən işğal olunduandan sonra isə burada ermənlərdən ibarət Reyhanlı kəndi və Ermənilərlə azərbaycanlıların qarşıq yaşadıqları Dəvəlik kəndi meydana gelir.

Əsrin əvvələrində Andronikin qisasçı quldur dəstələrinin hücumlarına məruz qalan və həmin hücumlara axıradək mərdliklə sinə kərən bölgələrdən biridə Vedibasar mahalı,olmuşdur.İsdedadlı sərkərdə ,ömrü boyu erməni millətçilərinin qənimi olan Abbasqulu bəy Şadliniskinin başçılığı altında yaradılan Vedi özünü müdafiə dəstələri 1918-1920-ci illərdə Anronikin ordusu ilə dəfələrlə qanlı döyüşlərə girir.Dinc əhalini kütləvi erməni qırğınından qurtarmaq üçün lazıim gəldikdə onların müvvəqəti olaraq Arazın o biri sahillində -Cənubi Azərbaycana keçirir.Bölgədə sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Naxçıvan vətənpərvərlərinin xaiş və köməyi ilə Qırmızı tabor adlı batalyon yaradan Abbasqulu bəy iki il ərzində-1920-1921-ci illərdə Naxçıvandən başlamış İrəvana qədər bütün erməni daşnaq hərbi birləşmələrini darmadağın etməyəmuvəffəq olur.

Həmin qanlı illər ərzində bölgənin xüsusişə Şahablı və Qaraağac kəndlərinin əhalisi erməni cəlladları tərəfindən kütləvi şəkildə qatılə yetirilmişdir.Bu illərdə Şahablı və Qaraağac kəndləri ilə yanaşı,Heyranış və Ağasibəyli kəndləridə tamamilə dağdırılmışdır.

Tarix boyu Vedibasar mahalı iki hissədən ibarət olub:dağlıq və aran hissələrdən .Dağlıq hissə Millidərə və Çığındərədən ibarət olub.Millidərəyə aid olan kəndlər : Hand, Çatma, Alırzalar, Kotuz, Kotanlı, Ağasibəyli, Alqırıq, Şuğayıb, Gilanlar, Qaladibi və b.Çığındərəyə aid olan kəndlər: Heyranış ,Küsüz, Hağız, Dəhnəz, Aşağı Ərmik, İnqala, Mənkuk, Zici, Kolanlı, Çimənkənd, Özizikənd, Daşnov, Qaraqoyunlu, Baxcaçıq, Xınaq, Qaratorpaq, Ağbulaq, Xidireyləz, Kərkab və sb.1920-1935-ci illərdə bu kəndlərdən biri çoxlu-Yappa,Şırran,Alqırıq,ŞəhriyarHarınburun ,Qaratorpaq,İnqala,Xinit,Hand,Zıcı,Daş Nov,Molla Əhməd,və b.kəndlər xarabaya çevrilib.1948-1951-ci illərdə isə rayonun dağlıq hissəsinin digər kəndləri ,demək olarki,bütünlük Azərbaycan köçürülüb.Bu illərdə rayondan köçürülenlərin sayı təxminən 20 nəfərdən artıq olub.Həmin illərdə Vedi rayonundan Qaraağac dərəsi üzrə Şahablı, Qədirli, Çiməndərə, Qaraquzey, Zəncirli ,Əsin, Qaraağac, Birəli, Çiməndərə, Qaraquzey, Zəncirli, Əsin, Qaraağac, Birəli ,Keşişverən,Qaşqa,Çanaxçı,Çəfərli Hortun kəndlərinin əhalisi də Azərbaycana köçürülüb.Bu siyahıya rayonun aran hissəsindən Alməmməd kəndi isə sonralar Şirazlı kəndli birləşdirilərək rayonun toponimikasından bu ad da silinmişdir.

Münbit torpağa və Ermənistan üçün mühüm stateji əhəmiyyət malik olduğu üçün Vedi rayon dəfələrlə ermənlərəməkərli niyyətlərinin həlak olmuş, tez-tez ərazi-inzibati dəyişliklərə məruz qalmışdır. Beləki, 1936-ci ildə rayon iki yerə parçalanaraq, bu ərazidə ikinci bir Qarabağlar rayonu yaradılmışdır. Bir neçə il ərzində rayonun iqqdisadi cəhətdən diz çökdürüb. Əhalini kəndlərdə sıxışdırılıb çıxarandan sonra 1948-ci ildə rayon ləğv olunaraq təzədən Vedi rayonu ilə birləşdirilmişdir. 1964-cü ildə Vedi rayonu ləğv edilərək artıq erməniləşmiş Qəmərli rayonu ilə birləşdirilir. Lakin bu niyyət baş tutmur. Vedi yenidən ayrıca bir rayona çevrilir.

1988-i ilə qədər azərbaycanlıların yaşamağa davam etdikləri və həmin il tərk etməyə məcbur olduqları yaşayış məntəqələri: Arazdəyən, Xalisa, Şidli, Şirazlı, Qaralar, Yenkinçə, Taytan, Kiçik Vedi, Şıxlər, Afşar, Aşağı Qarabağlar, Dəvəli şəhəri, Böyük Vedi, Daşlı, Dəvəli kəndi, Armaş Çəmbərək...

1988-1989-cu illərdə soyqırımı zamanı bu rayonundan həlak olanlar:

ADI	DOĞUM İLİ	YAŞADIGI YER
Hağıyev iqbal Mirqayaqub oğlu	1908	Şirazlı
əkbərin iki aylıq oğlu	1988	şirazlı
Məmmədov Məhərrəm Səfər oğlu	1908	Böyük vedi
Orucov Nizami İnqilab oğlu	1956	Böyükvedi
İsmayılova Gülgəz		
Məhəmməd qızı	1908	Xalisə
Əliyev Məhəmməd Nəsrulla oğlu	1893	Şidli.

Vedi rayonunun bəzi toponimləri: Qoçlar bulağı, Yeddi bulaq, Turşusu bulağı, Arxaşan bulağı, Qırılı bulaq, Təhnəli bulağı, Qır dağı, Ağ dağ, Şor bulaq, Qotur bulaq, Daş körpü, Mənkuk Meşəsi, Xosrov meşəsi.

BORONOTSOVKA \KALİNINO\RAYONU

Dağ Borçalısının Loru mahalı ərazisində rayon.

1937-ci il dekabrın 31-də yaradılıb. Son zamanlar adı dəyişdirilmiş Taşır rayonu qoyulub.

Ərazisi 690 kv.km-dir.

Rayon mərkəzi şəhər tipli Borontsovka \Kalinino\qəsəbəsidir.

Rayon mərkəzindən ən yaxın dəmiryol dayanacağı 47 km kənddə yerləşən Kolagirən \Tumanyan\stansiyasıdır \Böyük Qarakilsə rayonu ərazində \.

Rayon mərkəzindən İrəvan şəhərinə olan məsafə 174 km-dir.

1970-ci ilin məlumtinə görə: rayonun ərazisində 1 şəhər tipli qəsəbə, 13 kənd soveti var; yaşayış məntəqələrinin ümumi sayı 24-dür; əhalisi 31,9 min nəfərdir, o cümlədən; şəhər əhalisi -7,1 min, kənd əhalisi -24,8 min nəfər.

ŞƏHƏR TİPLİ QƏSƏBƏ:

VORONTSOVKA \Kalinino\ -1961-ci ildən şəhər tipli qəsəbədir.

Kənd sovetləri:

1.İLMƏZLİ \İlməzli\ -rayon mərkəzindən 10 km məsafədə yerləşən İlməzli \İlməzli\kəndini və ondan 5 km məsafədəki Qaraqara 6 km məsafədəki Qaraisə kəndlərini birləşdirir.

2.QARAKİLSƏ \Lernhovit\ -rayon mərkəzindən 10 km məsafədə yerləşən Qarakilsə\Lernhovit\kəndini əhatə edir.

3.QIZILKİLSƏ \Qızıldaş\ -rayon mərkəzindən 15 km məsafədə yerləşən Qızılkilsə \Qızıldaş\ və ondan 3 km məsafədəki Sarıyal \Sarial\kəndlərini birləşdirir.

4.CÜCƏKƏND \Qızıl Şəfq\ -rayon mərkəzindən 14 km məsafədə yerləşən Cücəkənd \Qızıl Şəfq\ və ondan 6 km məsafədəki Soyuqbulaq \Soyuqbulaq\kəndini əhatə edir.

5.LORSOVXOZ \Katnarat\ -rayon mərkəzindən 16 km məsafədə yerləşən Lorsovxoz \Katnarat\ qəsəbəsini və ondan 3 km məsafədəki Blaqodarnoye kəndini birləşdirir.

6.MEDOVKA -rayon mərkəzindən 7 km məsafədə yerləşən Medovka və ondan 3 km məsafədəki Kruqaya \Şışka kəndlərini birləşdirir.

7.MİXAYİLOVKA -rayon mərkəzindən 7 km məsafədə yerləşən Mixayilovka və ondan 4 km məsafədəki Qurdqala \Petrovka\ kəndlərini birləşdirir.

8.BOQDANOVKA \Horaşen\ -rayon mərkəzindən 10 km məsafədə yerləşən Boqdanovka \Horaşen\ kəndini əhatə edir.

9.PRİVOLNOYE -rayon mərkəzindən 5 km məsafədə yerləşən Privolnoye kəndini əhatə edir.

10.SARATOVKA -rayon mərkəzindən 5 km məsafədə yerləşən Saratovka kəndini və ondan 4 km məsafədəki Hovoseltsova , 5 km məsafədəki Qızılqala \Ketavan\ kəndlərini birləşdirir.

11.SƏRCƏBED -rayon mərkəzindən 11 km məsafədə yerləşən Sərcəbed kəndini əhatə edir.

12.ŞAHNAZƏR \Medzavan\ -rayon mərkəzindən 11 km məsafədə yerləşən Şahnazər \Medzavan\ kəndini əhatə edir.

13.MOLLA EYYUBLU \Evli\ -rayon mərkəzindən 10 km məsafədə yerləşən Molla Eyyublu \Evli\ və ondan 3 km məsafədəki Dəmirçilərkəndlərini birləşdirir.

Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin müxtəlif fərmanları ilə Borontsovka rayonu üzrə adları dəyişdirilmiş yaşayış məntəqələri.

KEÇMİŞ\ ƏSL ADI\	YENİ ADI	DƏYİŞDİRİLMİŞ TARİX.
Borontsovka	Kalinino	3.03.1935
Boqdanovka	Noraşen	.....
Qızılkilsə	Qızıldaş	3.01.1935
Molla Eyyublu	Evli	.....
Çiçəkənd	Qızıl Şəfq	3.01.1935
Qarakilsə	Lerenhovit	25.01.1978
Qızılqaya	Ketavan	25.01.1978
Lorsovxozi qəs.	Katnarat qəs.	25.01.1978
Şahnazər	Medzavan	25.01.1978.

Rayonun Soyuqbulaq kəndini yaxınlığında Armuddlu və Qaçaqqırılan dərələrində əsirlərin yadigarı olan qayaüstü rəsmlər var. Bu rəsmlər Qobustanın qayaüstü rəsmlərini xatırladır.

Rayonun Cücəkənd kəndində qədim oğuz tayfalarının adlarını xatırladan tayfa adları: sakatlar, qaraqurbanılar, dəmirçilər, qarakəllələr, boçalevi, saraçılılar, işvahnillar, dərvişlər, çırpanevi....

Bir ehtimala görə Cücəkənd monqol istilası dövründə Cücəkənd şəkilində işlənmişdir.

Rayonun ərazisindəki bəzi toponimlər:Dəlidag,Leyli Zirvəsi, Ağlağan, Qaranlıq, Boğazkəsən, Damqaya, Qızlar dərəsi, Armudlu dərəsi, Qacaqqırılan dərəsi, Lalə bulağı, Binnat-Hümmət bulağı, İlyas körpüsü və s.

1988-ci ilə qədər azərbaycanlıların yaşamaqda davam etdikləri və həmin il tərk etməyə məcbur ilduqları yaşayış məntəqələri: Qızılıkilsə, Sariylı, Molla Eyyublu, Cücəkənd Soyuqbulaq, İlmezli, Novoseltsovo, Saratovka, Privolni, Kruqlaya Şışka, Medovka, Mixayılovka, Qurdqala, Blaqo-darnoye, Lorsovxozi.....

Erməni vəhşilərinin ermənistən Azərbaycanlılarına qarşı 1988-1989-cu illərdə keçirdikləri soyqırımı zamanı Borontsovka rayonundan həlak olanlar:

ADI	DOĞUM İLİ	YAŞADIGI YER
Yolçuyev Əli Nuru oğlu	1925	Borontsovka
Musayev Nəcəf Maşa oğlu	1933	Molla Eyyublu
Qaraboğaz Məhəmməd	1925	Borontsovka
Əliyeva Sona		Borontsovka
Dahigir qızı	1953	Molla Eyyublu
Sadiqov Məhəmməd		Borontsovka
Ismayıllı oğlu	1914	İlməzli
Məmmədova Yasəmən		Borontsovka
Külməmməd qızı	1962	Borontsovka
Temirov Allahyar		İlməzli
Mustafa oğlu	1955	Borontsovka
Əliyev Qara Həmid oğlu	1943	Molla Eyyublu
Qurbanov Sadiq		İlməzli
Bayram oğlu	1932	Cücəkənd
Huriyev Allahyar		Qızılıkilsə
Mustafa qızı	1945	
Dəmirçiyeva Nəzakət	1925	
Həsən qızı		
Sofiyeva Səkinə		
Həmzə qızı	1933	

QARAKILSƏ \SİSİYAN RAYONU\

Zəngəzur mahali ərazisində rayon.

1930-cu il sentyabrın 9-da yaradılıb.1940-ci il martın 2-nə qədər Qarakilsə rayonu, həmin tarixdən etibarən isə Sisiyan rayonu adlandırılıb.

Ərazisi 1719 kv.km-dir.

Rayon mərkəzi şəhər tipli Qarakilsə \Sisiyan\qəsəbəsidir.

Rayon mərkəzindən ən yaxın dəmiryol dayanacağı 98-km kənarda yerləşən Naxçıvan stansiyasıdır.\Naxçıvan MR ərazisində\

Rayon mərkəzindən İrəvan şəhərinə olan məsafə 217-km –dir.

1970-ci ilin məlumatına görə :rayon ərazisində 2şəhər tipli qəsəbə,17 kənd soveti var ;yaşayış məntəqələrinin ümumi sayı 36-dır;əhalisi 31,5 min nəfərdir,o cümlədən ;şəhər əhalisi -8,7 min nəfər ,kənd əhalisi-22,8 min nəfər.

Şəhər tipli qəsəbələr.

1. DƏSTƏGİRD (Dastakert)-rayon mərkəzindən 21 km,İrəvan şəhərindən 238 km məsafədədir;1951-ci ildən şəhər tipli qəsəbədir; ən yaxın dəmiryol dayanacağı 119 km kənarda yerləşən Naxçıvan stansiyasıdır (Naxçıvan MR ərazisində).

2. QARAKILSƏ \Sisiyan-IX əsr mənbələrində Əs-Sisəcankimi adı çəkilir;hələ YI əsrde xəzərlər tərəfindən tutulub.,sonralar Qarakilsə kimi tanınıb;1958-ci ildə şəhər tipli qəsəbədir ;Sisiyan qəsəbə sovetinə 3-km kənarda yerləşən Yz,2 km kənarda yerləşən Qızılçaq kəndləridə daxildir.

KƏND SOVETLƏRİ:

1. AĞUDU\Ağudi-rayon mərkəzindən 7 km məsafədə yerləşən Ağudu \Ağudi\kəndini əhatə edir.

2. ANGEĞAQOT-rayon mərkəzindən 15 km məsafədə yerləşən Ankeğaqot kəndini əhatə edir.

3. ƏRƏFSƏ \Arevis-rayon mərkəzindən 26 -km məsafədə yerləşən Ərəfsə \Arevis\ və ondan 5 km məsafədəki Çomerdli\Çomartlı\kəndlərini birləşdirir.

4. ƏHLƏTYAN\Axlatyan-rayon mərkəzindən 12 km məsafədə yerləşən Əhlətyan \Axlatyan\ və ondan 4 km məsafədəki Bnunis kəndlərini birləşdirir.

5. SİSİYAN\Atsavan-rayon mərkəzindən 11 km məsafədə yerləşən Sisiyan \Atsavan\kəndini və ondan 2 km məsafədəki Təzəkənd\Tazakyuğ\ 4km məsafədəki Alılı \Salvard\kəndlərini birləşdirir.

6. AĞKƏND \Aşotavan-rayon mərkəzindən 6-km məsafədə yerləşən Ağkənd \Aşotavan\ və ondan 3 km məsafədəki Dolors kəndlərini birləşdirir.

7. BAZARÇAY -rayon mərkəzindən 36 km məsafədə yerləşən Bazarçay kəndini əhatə edir.

8. MƏZRƏ \Bartsravan rayon mərkəzindən 16 km məsafədə yerləşən Məzrə Bartsravan kəndini əhatə edir .

9. BRNAKOT –rayon mərkəzindən 6 km məsafədə yerləşən Brnakat kəndini əhatə edir.

10. BAĞDULU \Bağdud-rayon mərkəzindən 14 km məsafədə yerləşən Bağdudu \Bağdu\kəndini və ondan hər biri 5 km məsafədəki Urud Borotan və Noravan kəndlərini birləşdirir.

11. DARABAS \Darbas\-rayon mərkəzindən 29 km məsafədə yerləşən Darabas \Darbas\ və ondan 2 km məsafədəki Gədədağ \Gedətəx\kəndlərini birləşdirir.

12. ŞENADAĞ \Lernaşen\-rayon mərkəzindən 35 km məsafədə yerləşən Şenadağ \Lernaşen\ və ondan 4 km məsafədəki Lor kəndlərini birləşdirir.

13. SAYBALI \Sarnakyuk\-rayon mərkəzindən 25 km məsafədə yerləşən Saybalı\ Sarnakyuğ\ kəndini və ondan 4 km məsafədə Məliklər Spandaryal, 7 km məsafədəki Muğruz, 7 km məsafədəki Barisovka kəndlərini birləşdirir.

14. SOFULU \Soflu\-rayon mərkəzindən 29 km məsafədə yerləşən Sofulu \Soflu\kəndini və ondan 2 km məsafədəki Muğruz ,7 km məsafədəki Şıxlard \Qızılışfəq\kəndlərini birləşdirir.

15. ŞAKAT -rayon mərkəzindən 19 km məsafədə yerləşən Şakat və ondan 2 km məsafədə yerləşən Şakat və ondan 2 km məsafədəki Balat kəndlərini birləşdirir.

16. ŞƏKİ -rayon mərkəzindən 7 km məsafədəki şəki kəndlərini birləşdirir.

17. ŞAM \Şamb\-rayon mərkəzindən ,22 km məsafədə yerləşən Şam \Şamp\ və ondan 2 km məsafədəki Ltsen kəndlərini birləşdirir.

Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin müxtəlif fərmanları ilə Qarakilsə rayonu üzrə adları dəyişdirilmiş yaşayış məntəqələri

KEÇMİŞ ADI

KEÇMİŞ ADI	YENİ ADI	DƏYİŞDİRİLMİŞ TARIX
Alılı	Salvard	3.01.1935.
Şıxlard	Qızılışfəq	2.03.1940.
Qarakilsə	Sisiyan	2.03.1940.
Sisiyan	Atsavan	2.03.1940.
Şenadağ	Lernaşen	2.03.1940.
Məliklər	Spandaryan	4.05.1930.
Darabas	Darabas	10.09.1946
Saybalı	Sarnakyuğ	10.09.1946
Məzrə	Bartsravan	10.09.1946
Ağkənd	Aşotavan	17.04.1948
Ərəfsə	Arevis	3.07.1968.
Təzəkənd	Tasik	3.07.1968
Urud	Vorotan	3.07.1968
Bazarçay çay	Vorotançayı	.....

Qarakilsə bölgəsinin böyük tarixi keçmiş var.Burada Alban mədəniyyətinə aid xeyli abidə yerləşir.Təəssüf ki,həmin abidələr ermənilər tərəfindən mənimşənilərək öz tarixlərini daha qədimlərə aparıb çıxarmaq düşmən əlinde əşyayı-dəlilə çevrilib.Məsələn,Urud kəndindən tapılmış qoç heykəlləri ermənlərin daş dövrü mədəniyyətinin nümunəsi kimi təqdim olunur.Bəzi abidələr isə adamların gözü qarşısında ermənləşdirilib.Ağudu kəndindəki YIəsrə aid qəbirüsdü abidənin 1960-ci illərdə sökülərək üzəri təzə yazılmış daşlarla bərpa edilməsi buna misal ola bilər.

Lakin bu yolla tarixi saxtalaşdırılmağın mümkünüzlüyünü dərk etməyən ermənilər onuda da dərk etmirlər,ki başkalarının başkalarının qəbirlərində yatan dədə-babalarının sümüklərinə sahib çıxməqla onlara öz ana-nənələrinin olmayan şərəfini bir daha şübhə altına alırlar.Toponimlər isə tarixi həqiqəti həmişə yaşıdır.Məsələn ,rayonun ən böyük kəndlərindən olub,bir-birində 4-5 km məsafədə yerləşən Ağudu və Bağudu kəndlərinin adları təhqir edilərək erməni sənədlərində Ağudu Bağudu şəkilində yazılısada ,əslində kiçik düzəl salındığı üçün birinci kənd vaxtilə Ağdüzü \Kiçik Düz\,böyük düzəl salındığı üçün ikinci kənd Bağdüzü\Böyük düz\adlanmışdır.

Ağuz kəndinin qarşısında Anabat adlı yerin Bölge Anabeyt ?\olması və burada torpağın altında qədim mazarıstanın mümkünüyü gümanıda çox maraqlıdır.

Rayonun ən qədim yaşayış məntəqələrindən biridə Azərbaycanda miladdan əvvəl YII-Y əsrlərdə məskunlaşan saka \Şaka \adlı türk tayfa adını saxlayır.Kəndin yaxınlığında, Bazraçay çayının sahilində ,Darvazatəpə dağında Şəki qalasının xarabalıqları yerləşir.Son tənqiqatlar göstərisidirki ,Vaxtilə bu ərazidə mərkəzi həmin qala olan eyni adlı \Şəki\vilayət mövcud olmuşdur.Şəki qalası Alban knyazı Səhv İbn Sümbətin əsas iqamətgahı kimi ,Babbək Xürrəmidinin süqutunun da şahididir.Şəki qalası həmdə böyük sərkərdə Qızıl Arslana dahi Şairimiz Nizami Gəncəvinin məşhur görüş yeridir.

Urud kəndi bütün bölgədə öz qədimliyi öz mədəniyyət abidələrinin çoxluğu ilə seçilmiş yaşayış məntəqələrindəndir .Kənddə Seyid Mir İsmayıll Ağanın Gümbəzi Müqəddəs yer hesab edilir.Urud qalası tarixçilər tərəfindən Rud-ər-Rud ,Dav-ər-Rud və b şəkillərdə yazılır.

1917-1918 ci illərdə erməni d ərazisində daşnaqlarının Zəngəzurda ,o cümlədən Qarakilsə ərazisində törədikləri ağıllığılmaz vəhşiliklər nəticəsində rayonun təxmini nən 15 azərbaycanlı kəndi –Dulus Bəhirlı, Ərəfsə, Kürdlər, Qarakilsə, Pulkənd Ərikili, Dəstəkird, Şıxlard, Zabazur, Şəki, Yaqublu, Qızılçığ, Bağdudu və başqa kəndlər bütünlükə ,yaxud qismən dağıdılmışdır.

1930-illər repressiyası zamanı rayonun Bazarçay ,Ağkənd ,Təzəkənd ,Şam və b.kəndlərinin əhalisi Xalq düşməni damgası ilə kütləvi şəkildə məhv edilərək ,həmin kəndlərdə ermənilər yerləşdirilmişlər.

1948-1951-ci illərdə isə Ağkənd, Alılı, Məzrə, Qalaçıq, Təzəkənd, Əngəlavil, Şəki, Bağdulu kəndlərini azərbaycanlı əhalisi yenədə ya bütünlükə, ya da qismən sıxışdırılıb çıxarılmışlar.

Coğrafi vəziyyətinə görə, Qarkilsə rayonu 4 tərəfdən Zəngəzur Bərkuşad dağ silsilələri və Sunik yayası ilə əhatələnmişdir .Bazarçay çayının (Azərbaycan ərazisində o, Barkuşad çayı adlanır) rayon boyu axıb gedir. Qızıltəpə \h.3183m\, Bəzəng\h.3169m\, Tsirandaş\h2472m\, Ağdaban \h3093m\, Salvard \h.3161m\, Məscidli \h.2555m\, dəmirli dağları, Şam və Tolors su anbarları da rayonun ərazisinə düşür. Qarakilsə rayon ərasindəki Qarapir, Qara künəy, Qra çinqil, Qara bulaq, Qara göl, Qara çuxur, Qara Molləddin, Arpa təpəsi, buğda təpəsi və toponimlər də bölgələrdəki türk layını əks etdirir.

1988-ci ilə qədər azərbaycanlıların yaşamaqda davam etdikləri və həmən il tərk etmətə məcbur olduqları yaşayış məntəqələri;Qızılçığ, Sofulu, Murğuz, Şıxlard, Ağudu, Urud, Ərəfsə, Çömərdli, Dəstəkird, Bağudu, Şəki.....

1988-1989-cu illərdəki soyqrımı zamanı Qarakilsə rayonundan həlak olanlar:

ADI	DOĞUM İLİ	YAŞADIĞI YER
Abdullayev Abdulla		
Əsəd oğlu	1931	Qarakilsə
Namazov Şahnisə		
Əziz qızı	1931	Şəki
Əliyeva Xəlisə		
Əmrəh qızı	1925	Şəki
Əliyeva Güllü		
Ələkbər qızı	1930	Şəki
Babayeva Firuzə		
Həsən qızı	1920	Sünük

QAFAN RAYONU

Zəngəzur mahalı ərazisində rayon.

1930-cu il sentyabrın 9-da yaradılıb.

Ərazisi 1345 kv.km-dir.

Rayon mərkəzi respublika tabeli Qafan şəhəridir.

Rayon mərkəzindən Bakı-Naxçıvan-İrəvan dəmiriyol xətti keçir.

1970-ci ilin məlumatına görə rayonun ərazisində 1 respublika tabeli şəhər, 1 rayon tabeli şəhər, 19 kənd soveti var; yaşayış məntəqələrinin ümumi sayı 58-dir; əhalisi \Qafan şəhəri istisna olmaqla\ 26,7 min nəfərdir, o cümlədən ; şəhər əhalisi-10,8 kənd əhalisi-15,9 min nəfər.

Respublika tabeli şəhər: QAFAN-Zəngəzur dağ silsiləsinin cənub-şərqi yamaclarında, Oxçu çayı \Araz hövzəsi sahilində yerləşir: 1938-ci ildən respublika tabeli şəhərdir. 1970-ci ildə 30 min nəfər əhalisi olub.

Rayon tabeli şəhər:

QAÇARAN - Oxçu çayı sahilində yerləşir. 1958-ci ildən rayon tabeli şəhərdir: on yaxın dəmir-yoldayanacağı 32 km kənarda yerləşən Qafar şəhərindən 352 km məsafədədir; şəhərin adı çox güman ki, məşhur türk tayfalarından olan qaçarlara bağlıdır. Səfəvvərdövründə Irəvan hakimləri Qaçar tayfasından olması da bu ehtimalı həqiqətə uyğunluğunu təsdiqləyir.

Kənd sovetləri:

1. ƏKƏRƏK \Aqarak\ - rayon mərkəzindən 18 km məsafədə yerləşən Əkerək \Aqarak\ və ondan 3 km məsafədəki Sirkətas \Xdrants\ kəndlərini birləşdirir.

2. ARTSVANİK - rayon mərkəzindən 16 km məsafədə yerləşən Artsvanik kəndini və ondan 3 km məsafədəki Çapni, 6 km məsafədəki Mağauz \Mores Kaxnut\ kəndlərini birləşdirir.

3. BAHARALI - rayon mərkəzindən 23 km məsafədə yerləşən Baharalı və ondan 7 km məsafədəki Purulukəndlərini birləşdirir.

4. YUXARI GİRƏDAG \Verin Giratax\ - rayon mərkəzindən 20 km məsafədə yerləşən Yuxarı Girədağ \Verin Geritağ\ və ondan 3 km məsafədəki Aşağı Girədağ \Herkin Girədağ\ kəndlərini birləşdirir.

5. YUXARI XOTAHAN \Verin Xotanan\ - rayon mərkəzindən 25 km məsafədə yerləşən Yuxarı Xotanan \Verin Xotanan\ kəndini əhatə edir.

6. KÜTQUM \Kyutqum, Kehanuş\ rayon mərkəzindən 6 km məsafədə yerləşən \Kyutqum, Kehanuş\ və ondan 2 km məsafədəki Komaran kəndlərini birləşdirir.

7. KİĞİ \Keği\ - rayon mərkəzindən 29 km məsafədə yerləşən Kığı \Keği\ kəndini əhatə edir.

8. ZEYVƏ \David-Bek\ - rayon mərkəzindən 27 km məsafədə yerləşən Zeyvə \David-Bek\ kəndini əhatə edir.

9. YEĞVARD - rayon mərkəzindən 22 km məsafədə yerləşən Yeğvard və ondan 3 km məsafədəki Uçanis kəndlərini Kirs kəndlərini birləşdirir.

10. Kurut \Kyurut\ - rayon mərkəzindən 41 km məsafədə yerləşən Kurut \Kyurut\ və ondan 3 km məsafədəki Kirs kəndlərini birləşdirir.

11. KÜRDKƏND \Lernadzor\ - rayon mərkəzindən 28 km məsafədə yerləşən Kürdkənd \Lernadzor\ kəndini və ondan 6 km məsafədəki Müsəlləm, hər biri 7 km məsafədəki Pirməzrə \Katnarat\ və Pıxrut, 12 km məsafədəki Qovşud kəndlərini birləşdirir.

12. NORAŞENİK - rayon mərkəzindən 19 km məsafədə yerləşən Noraşenik kəndini və ondan 3 km məsafədəki Araçadzor, Oxatar, Çobanlı, hər biri 4 km məsafədəki Axtaxana \Xladağ, Dzorastan\, Qaradığa, Aşağı Xotanan \Herkin Xotanan\, hər biri 5 km məsafədəki Hunud, Dəymədağlı \Srvenants\, 7 km məsafədəki Dəvrus, 8 km məsafədəki Dördnə Antaraşat kəndlərini birləşdirir.

13. SEVKAR - rayon mərkəzindən 18 km məsafədə yerləşən Sevkər və ondan 7 km məsafədəki Şabadin kəndlərini birləşdirir.

14. SİZNƏK \Siznak\ - rayon mərkəzindən 8 km məsafədə yerləşən Siznək \Siznak\ kəndini və ondan hər biri 4 km məsafədəki Baydaş, Aşağı Göydəkli (Herkin Gyordaklu) 5 km məsafədəki Qaraçimən, 7 km məsafədəki Çibilli, 9 km məsafədəki Xələç \Xalaç\ kəndlərini birləşdirir.

15. TANDZAVER - rayon mərkəzindən 34 km məsafə Tandzaver və ondan 3 km məsafədəki Ağban kəndlərini birləşdirir.

16. TSAB - rayon mərkəzindən 42 km məsafədə yerləşən Tsab kəndini və ondan 1 km məsafədəki Şışkert, 7 km məsafədəki Aşağı Hənd \Herkin Hand\ kəndlərini birləşdirir.

17. MAHMUDLU \Çaykənd\ - rayon mərkəzindən 33 km məsafədə yerləşən Mahmudlu \Çaykənd\ kəndini və ondan 4 km məsafədəki Gəhləşin \Kefəşen\ hər biri 5 km məsafədəki Həcətin, Kərd, Pğyhanı, \Payahan\, 8 km məsafədəki Açıbaş kəndlərini birləşdirir.

18. ÇAKATEH - rayon mərkəzindən 17 km məsafədə yerləşən Çakaten kəndini əhatə edir.

19. ŞIKAXOX - rayon mərkəzindən 23 km məsafədə yerləşən Şikaxox və ondan 6 km məsafədə ki Kilsəkənd \Spaşen\ kəndlərini birləşdirir.

Ermənistan SST Ali Sovet Rəyasət heyətinin müxtəlif fərmanları ilə Qafan rayonu üzrə adı dəyişdirilmiş məntəqələri

KEÇMİŞ VƏSL ADI\	YENİ ADI	DƏYİŞDIRİLDİYİ TARIX
Dəymədağlı	Şrvenans	.....
Kilsəkənd	Sraşen	.....
Kürdkənd	Lernadzor	.....
Sirkətas	Xdrants	.....
Axtaxana	Xladağ	.....
Xlada\ Axtaxana\	Dzorastan	1.06.1940.
Mahmudlu	Çaykənd	1.06.1940.
Kütqum	Kehanuş	29.06.1949.
Zeyvə	David-bek	29.06.1949.
Maqauz	Kaxnut	29.06.1949.
Pirməzrə	Katnarat	29.06.1949.
Dördnə	Antaraşat	29.06.1949.

Azərbaycanda Qaf adlı yanar dağın olması və bu dağın atası içərisində Simurq quşunun yaşaması hələ əsatirlərindən məlumdur. Qafqazın adını da dağın adından götürüldüyü güman edilir. Qafan sözü də Qafın yerləşdiyi ərazi mənasını verir.

Qafar rayonu ərazisindəki Qaf\ \Qap\ dağı əslində zirvəsi 3904m. hündürlükde olan Qapçıq dağıdır ki, bu da qapıçıq, yəni kiçik qapı deməkdir. Həqiqətəndə keçmişdə Şərqi ölkələrindən gələn tacir və səyyahlar Ordubaddan keçib Qafan, Qarakilsə, Zəngilan, və başqa bölgələrə getmək üçün məhz Qapçıq dağının gəmi qaya deyilən etəyindən ötməli idi.

Zərdüşt dininin Qafan ərazisində təşəkkül tapdığı da tarixçələr tərəfindən ehtimal olunur. Bəzi tarixi mənbələrdə Rusiya çöllərində yaşamış peçeniklərin içərisində Kapan tayfasının da adı çəkilir.

Qafan rayonu ərazisində digər bəzi toponimlər: Qoca Qapçıq dağı, Sarı Xustup dağı, İslığlı dağı, Oğlanica dağı, Qapçıqay dərəsi, Bəsít çayı və s....

Bəzzeyn qalasının adını ermənilər 1940-ci illərdə dəyişdirilərək David-bek\Davidbəy\qoymuşlar .Həmin Davidbəy ki,1722-1728-ci illərdə bu ərazidə türklərə qarşı vuruşan xristiyanlara başçılıq etmişdir.İndi David bəy adlanan bu qalanın əlsin də Babəkin xilafəti dəhşətə gətirən Bəzzeyn qalası olması güməmə həqiqətə çox yaxındır.Qalanın İran Azərbaycanında Qaradağın Gəleybər qəsəbəsindən təqribən 3 km cənub- qərbədə yerləşməsi fikri isə ona görə şübhə doğurur ki,xilafət ordusı ilə Babək arasında son döyüşlərin məhz Bəzz qalasıtrafında getdiyini təsdiq edən tarixçilər nəzərə almırlar ki,məğlub olan Babək çox da uzaqa qaça bilməzdə və təbii ki həmən bölgədəki Şəki qalasına sığınmağa məcbur olur.Alban knyazı Səhl-ibn-Sumbatın xəyanəti üzərində bir qədər düşünməyə dəyər.O mənadaki məğlub olmuş Babəkin izi ilə gəlib Şəki qalasından onu tələb edən güclü Afşin ordusu qarşısında Səhl-ibn-Sumbat müqavimət göstərə bilərdimi?

Qalanın Bəzzeyn adlandırılmasına gəldikdə isə ,bu qala Oxçu çayının sağ və sol sahilində salınmış qalalardan ibarət olsuğundan,ikiliyinə görə ərəblər ona Bəzzeyn ,yəni İki Bəzz deyiblər.

DARBAZA - Bəzən bu yerə Kili də deyirlər.Bəzzeyn qalasını qorumaq üçün salınmışdır.Bəzzeyn qalasına hücumlar zamanı bu yer Afşinin ,Əbu Səidin və Buğa əl –Kəbirin orduları tərəfindən darmadağın edilmişdir.

ÇIRAXOV QALASI - Bəzzeyn qalasından 2,5km aşağıda Oxçu çayının sahillində,Xüstab və Gözbel dağları arasında kı dərin,dağ dərədə yerləşir.Əsas funksiyası Darvazanın qorumaqdır.

Rayonun ərazisi üç tərəfdən Bərkuşad, Zəngəzur və Mehdi dağ silsilələri ilə əhatələnmişdir. Oxçu çayı rayonun ərazisi boyu keçib.Bərkuşad çayının qolu olan Ağçay çayında rayonun ərazisindən keçir. Dabaqlı,aşırımdan \.2483m\YI-X əsrlərdə Qazangöldəğ dağından \h.3368m\YI-XI əsrlərdə Aramaz dağından \h.2712m\YI-X əsrlərdə dağ yolları keçib, bu yollar qədim türk ellərini bir-biri ilə əlaqələndirib Qatar dağı \h.3012m\,Hanebed dağ ,\h.3375m\,Yağlıdərə dağı \h3825m\,da qafan rayonunun ərazisinə düşür.

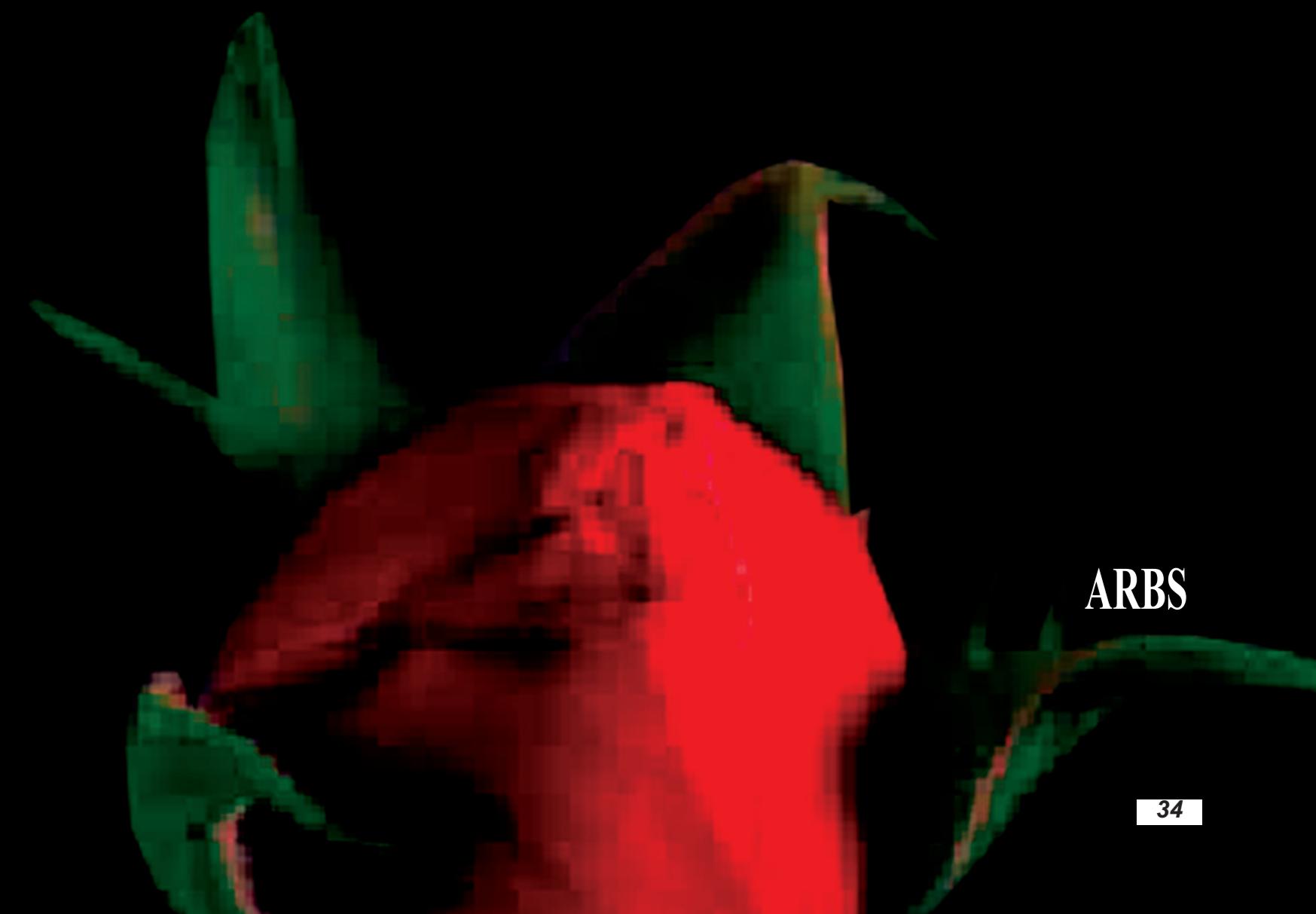
1988-ci ilə qədər Azərbaycanlıların yaşamaqda davam etdikləri və həmin il tərk etməyə məcbur olduqları yaşayış məntəqələri: Kığı, Kirs, Kurut, Kərd, Mahmudlu, Pəyhan, Kəhləşin, Aşağı Purulu, Yuxarı Kürədağ, Aşağı Kürədağ, Açıgu, Dövrüs, Qaradığa, Xələç, Oxtar, Çibili, Yuxarı Gödəkli, Aşağı Gödəkli, Bəydaş, Yuxarı Dəvrüs, Hüdud Hövruzdar, Qatar atqız, Çaykənd, Qafan Sarı dərə, Primni, Sunik sovxozu, Şəhərçik qəsəbəsi, Devidbəy.

Erməni vəhşilərinin Ermənistən türklərinə qarşı 1988-1989-cu illərdə həyata keçirdikləri soyqırım zamanı Qafan rayonundan həlak olanlar.

ADI	DOĞUM İLİ	YAŞADIGI YER
Novruzova Gülnar	1984	Kığı
Allahverdi qızı		
Məmmədov Şirin	1940	Qaçaran
Islam oğlu		
Əliyev Əleyman	1985	Qaçaran
Əlirza oğlu		
Ziyadov Cəlal	1958	Qaçaran
Bəhman oğlu		
Ismayılova Məhruzə	1947	Qafan
Xudu qızı		
Babayeva Firuzə	1920	Sunik
Həsən qızı		
Mrhdıyev Musa	1924	Qaraçımən
Xudayar oğlu		

Əziz Ələkbər

Davamı gələn sayda

ARBS

BMT

Milli Təhlükəsizlik Şurasının
çıxdığı qərarlar...

QƏTNAMƏLƏR...

QARABAĞ

İşgal...

Deportasiya...
SOYQIRIM!

822, 853, 874, 884

ARBS

AĞRI...

Baku, 1999

Foto: Mirnaib Həsənoğlu

Xocalının sabiq İcra Hakimiyyəti Başçısı:
E.Məmmədov

— DQMV hadisələri, “Böyük Ermənistan” yaratmağın bünövrəsi çox qədim bir məsələdir. Ermənilər tarixən bu məsələni öz bildikləri kimi həll etmək üçün silaha əl atıb külli miqdarda günahsız qanlar tökdülər.

İşgal, Deportasiya, SOYQIRIM

İşgal, Deportasiya, SOYQIRIM

İşgal,
Deportasiya,
SOYQIRIM

1967

-ci ildə Stepanakertdə
Ərşadla, Ələmşahi ermənilər yandırıldılar.

Həmin dövrdə bu məsələni açıqlamaq istəsələr də nail ola bilmirdilər. Bu proses isə M.S. Qarbaçov SSRİ-MK-nin baş katibi vəzifəsinə keçdikdən sonra yavaş-yavaş inkişaf etməyə başladı. Onlar hər yerdə gizli yığınjaqlar keçirir, təşkilatlanır, vəsait toplayıb hazırlıq aparırlılar. 1987-ci ilin ortalarından bu proses aktivləşdi.

Azərbayjana qarşı münasibət pisləşdi. Bu əməller haqqında biz respublika rəhbərliyinə müntəzəm mədəlumat çatdırıldırıq. Anjaq heç bir tədbir görülmür, bizi səbrli, təmkinli olmağa səsləyirdilər. Bu məsələlər ilə əlaqədar olaraq məni Murad Şükürovla Ağdam rayon DTK-a çağırıldılar. Bizimlə söhbət aparan əməkdaşın da fərsiz respublika rəhbərlərinin mövqeyini müdafiə etdiyini anladıq.

O dedi ki, siz gedin öz işinizlə məşğul olun. Azərbayjan çoxmillətli respublikadır. Bu halda isə danışmağa sizə heç kim səlahiyyət vermir. Torpaq uğrunda mübarizəmizin belə boğulması bizi ağrıldırdı. Biz ermənilərin bütün hərəkətlərini izleyir, bütün orqanlara mədəlumatlar çatdırıldırıq. Bu məsələdə Murad Şükürov, Eldəniz Allahverdiyev, Rafiq Mürsəlov, rəhmətlik Şövələt Həsənov, Ələmdar Quluzadə, Stepanakert sahini Bəhmən Əhmədov, Oleq Əliyev və bir çoxları əvəzsiz işlər gördürlər.

Bizim informasiyamız javabsız qalır, ermənilər isə güylü şəkildə təşkilatlanırdılar. Lazım idi ki, biz də o səviyyədə işlər aparaq.

1988-ci il fevral ayının 12-də səhər saat 10-da bizi Əskarana fəllar yığınjağına dəvət etmişdilər. Yığınjaqda Azərbayjan MK-nin katibi Konovalovun, şöbə müdiri Məmməd Əsədovun jiddi sədyərinə baxmayaraq, ermənilər Ermənistana birləşmək iddiaları ilə jiddi şəkildə çıxışlar edirdilər. Həyətdə isə izdihamlı mitinq gedirdi. Bu, Azərbayjan hökumətinin seyrçi mövqeyinin ilk işaretləri idi.

Saathı, 2000

Foto: Mirnaib Həsənoğlu

Oradan çox çətinliklə çıxıb Xojalıya gəldik. Ağsaqqalları və ziyanları təqjili idarəyə yığıb vəziyyəti olduğu kimi danışdım. Həmin gündən Xojalının və ətraf kəndlərin müdafiəsi üçün tədbirlər görməyə başladıq. Beş nəfərdən ibarət Müdafiə komitəsi yaratdım. Sədri mən, üzvləri Yavər Əzimov, Ələsgər Novruzov, Murad Şükürov və Eldəniz Allahverdiyev idi. Komitə gizli şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Bundan başqa Yamən Həsənov, Rövşən Həsənov, Felmar Rzayev, Firudin Əliyev, Əliyar Usubov, Xəqani Səlimov, Füzuli Rüstəmov və başqalarından ibarət xüsusi dəstə düzəldib müdafiə postları yaratdıq.

Bizim 26-ədəd ov təfəngimiz var idi. Təfəngləri yiğdiqlarına görə elimizdə olanlarını gizli saxlayırdıq. Həmin andan Bakıya, Moskvaya saysız-hesabsız teleq-ramlar vurur, müraciətlər edirdik. nəticəsi isə olmurdu ki, olmurdu.

1988-ci il fevral ayının 12-də Ağdamdan Stepanakertə kütləvi yürüş başlandı. Əli və Bəxtiyar öldürüldü. Sonra Sumqayıt hadisələri baş verdi. Stepanakertdə onlara abidə ujaltdılar. Elə bil ki, bunların hamısı bir nəfərin diktəsi ilə həyata keçirilirdi. Artıq Azərbaycanın qanunları DQ-da işləmirdi. Stepanakert və Xojalı artıq dünyamın diqqət mərkəzində idi. DQ-a nümayəndə heyətləri axışib gəlməyə başladılar. Hamısı da ermənilərin mövqeyindən çıxış edirdilər. Onlar üzdə bizimlə razılaşalar da, sonradan mətbuatda onun əksinə çıxışlar edildilər.

Moskvanın hökumət dairələrini hörümçək toru kimi mühasirəyə alan erməni lobbisinin bu sahədə xidmətləri danılmazdır. Sahibsiz azərbaycanlıların vəziyyəti get-gedə ağırlaşırdı. Stepanakertdə yaşayan azərbaycanlılar çörəkdən və sudan məhrum edilmişdilər. Ağdam ağsaqqallarından Sadıq Murtuzayev, Zeynal Məmmədov, Nadir İsmayılov, Rəşad Məmmədov, Səyyad Verdiyev və Xuraman Abbasovanın köməkliyi ilə onlara ərzaq və su çatdırılırdı.

İşgal, Deportasiya, SOYQIRIM

Artıq yollarda “Daş müharibəsi” başlamışdı. Bu müharibə əsasən Stepanakert-Xojalı-Əsgəran arasında gedirdi. Xojalı ermənilərin heç bir hərəkətini javabsız qoymurdu. Azərbaycanlı girovların çoxu Xojalıların tutduqları erməni girovlarının hesabına azad olunurdular. Artıq Ermənistandan azərbaycanlıların köçü başlamışdı. Xojalıda 130 ailəni məskunlaşdırılmışdıq. Həmin ailələrin təəşminatını Ağdam öz üzərinə götürmüştü. Bu-na görə əvəzsiz xidmətləri olan Zeynal Məmmədovu hüquq mühafizə işçiləri xeyli incitmişdilər.

1988-ci ilin yayında Ə.Vəzirov Stepanakertə gəldi. Onun güjlü təzyiqi nəticəsində Ermənistandan gələnlər DQ-dan çıxarıldılar. DQ-partiya komitəsinin katibi N.Poqosyan onu aldatmışdı ki, mən də Sumqayıtdan gələn erməniləri çıxardı-jagam. O, sözünə əməl etmədi.

25.08.88-ci ildə Xojalı Deputatlar Sovetinin sessiyasını çağırıdım və Xojalıya pənah götirən 130 ailəyə torpaq sahəsi ayırdım. Bunu nə Əs-kəran, nə də Stepanakert qəbul etmədi. Javab belə oldu:

— Rayon və vilayət XDSİK-nin başı üstündən kənd XDS -nin qərarını təsdiq edə bilmərik.

Bu javab o dövrəki Azərbaycan rəhbərliyinin fərsizliyinin javabı idi. Get-gedə qarşıdurma güjlənir, Xojalı ermənilər üçün dəf edilməsi mümkün olmayan bir maneeyə çevrilirdi. Stepanakert — Əsgəran şossesinin, dəmir yolunun, aeraportun Xojalının nəzarəti altında olması ilə ermənilər heç bir vəjhə razılaşmadılar. Ona görə də Xojalını neytrallaşdırmaq ideyasına gəlmisdilər. Xojalını kiçik bir həmlə ilə məhv edəjəklərinə inanırdılar. Elə bu fikirlə də 1988-ci il sentyabrın 18-də nümayiş meydənından 12 minə qədər erməni 10 km-lik bir məsafəni piyada qət edərək hüjuma keçdilər. İrəli də 4”KRAZ” və “KA-MAZ” maşınları gəldi. Onlar yüzlərlə benzin doldurulmuş butulkalarla, uju itilənmiş dəmirlərlə silahlanmışdılar. Ballıja kəndində onların arasında xüsusi təəḍlim görmüş döyüşülər də var idi. Kəndə 2 km qalmış onların gəldiklərini başa düşdük, 150 nəfərə yaxın adamlı onları şil-küt edib Stepanakertə yola saldıq.

Ağdam, 1992

Foto: Mirnaib Həsənoğlu

Saathı, 2001

Foto: Mirnaib Həsənoğlu

Biz “Ura” — deyərək hüjuma keçib bu axının qabağını aldıq. Bu bizim üçün sınaq anları idi. Bu sınaqdan xalqımız mərdanə çıxdı və ermənilər güyümüze bələd oldular. Həmin hüjumun qarşısının alınmasında Yavər Əzimov, Zöhrab Adilov, İmani Malik, İbrahim Məmmədov, Jabbar Jəfərov, Javid Əliyev, Güllərə Usubova, Yaqub Quliyev, Murad Şükürov, Ələsgər Novruzov, Bəxtiyar Aslanov, İlyas Əliyev, İmran Həsənov, Baxış Şirinov, Kamil Məmmədov, Abil Xudayarov, İsa Aslanov, Eştiqər Allahyarov və bir çoxları əsl igidlik nümunəsi göstərdilər. Bu döyüsdə iştirak edənlərin coxunun adını çəkmədim. Onlar məni bağışlaşınlar. Bu bizim ermənilər üzərində ilk qələbəmiz idi.

Ermənilərin gizli məğlumatlarından bizə aydın oldu ki, o döyüşlərdə 27 erməni ölmüş, 100-ə qədəri isə yaralanmışdı. Həmin gündən sonra sovet qoşunları erməniləri bizdən qorumağa başladı.

Əsgəranla Xojalının arası 1 km-dir. Döyüş zamanı Rafiq Mürsəlov və sahə müvəkkili Zülfü Əhmədov rus ordusuna məğlumat verib gömək istəmişdilər. Hərbi hissə 5 km yolu 3 saatə gəlib çıxdı. Hadisənin səhəri Zori Balayan “YAK-140” təyyarəsi ilə 12 nəfər həkimlə birlikdə Stepanakertə gəldi. Biz gejə-gündüz yatmir, hər bir hədisəyə nəzarət edib, ümumi nəticələr çıxarırdıq. Azərbaycan hökuməti isə «öz işgündə idi...»

Bu hadisə haqqında Şuşaya və Ağdam'a təqdimli məğlumat verməyimizə baxmayaraq, 27 sentyabrda axşam tərəfi Mərkəzi Komitənin katibi Həsən Həsənov, DİN-nin müavini Kamil Məmmədov və aqsaaqlı Zeynal Məmmədov Xojaliya gəldilər. Həsən Həsənov və Kamil Məmmədov əvvəljə haray-həşir qopartdılardı ki, erməniləri niyə qırmısınız? Avtobus da gətirmişik, yığılın hərbçilərin köməyi ilə Xojalıdan çıxın. Bizim eştiraz səsimizdən sonra susdular.

Onlardan tələblərimiz bu oldu ki, bizə silah, çörək verin, son nəfəsimizə qədər Xojalı, Qarabağ uğrunda vuruşacağıq. Həmin gündən sonra Ağdam bütövlükdə Qarabağa kömək üçün ayağa qalxdı. Bu təşəbbüsə Gənjə, Kürdəmir, Yevlax, Bərdə, Quba və başqa rayonlar da qoşuldular.

Hadisədən az sonra SSRİ-nin istintaq orqanları Xojaliya gəlib istintaq apardılar. Isa Aslanov, Şahin Usubov, Kamil Məmmədov, Abil Xudayarov. İmran Həsənov, Baxış Şirinov. İsmayılov Əliquliyev (polis əməkdaşı) həbs edilərək, Şuşa həbsxanasına salındılar. Onlar üç aydan artıq haqsız jəzaya mə”ruz qaldılar.

Millətlər Sovetinin sədri Boss, deputatlardan Sergey Oleynik, Zoya Puxova və bir çoxları Xojaliya gəlir və bizə yuxarıdan aşağıya baxırdılar. Hər vəjhələ ermənilərə haqq qazandırırdılar. S.Oleyniklə jiddi söhbətim oldu. Dədim ki, siz ukraynalısınız, ukraynanın elə ərazisi var ki, ruslar sıx şəkildə yaşayırlar. Demək o ərazini Rusiyaya vermək lazımdır?

O, qəzəbli, kinli baxışlarla məni süzbü, qəti ehtirazını bildirdi. Beləliklə ruslar ermənipərəst mövqelərindən əl çəkmirdilər.

Xojali işgal olunmaya bilərdi. Əgər Azərbayjanın fərsiz rəhbərləri Moskvanın diktəsi ilə hərəkət etməsəydi lər Xojaliya kənardan heç bir qüvvə lazım de-yildi. Onu güzlü silahla təqmin edib, Xojaliya arxa, dayaq durmaq lazım idi. Biz ölümlə hər an çırçışıldıq və bu ölümə qalib gələjəyimizə əmin idik. Xojalı tam iflij vəziyyətinə salındıqdan sonra zəbt edildi.

Xojalının ağır günlərində, Respublika rəhbərlərindən əlimi təmamilə üzdükdən sonra Naxçıvana üz tutdum. Möhtərəm prezidentimiz ona Naxçıvan Ali Sovetinin sədri idi. Onu da Azərbayjandan tam uzaqlaşdırılmışdılar. Ondan Xojalının qorunması üçün kömək istədim. Nəinki xojalılar, qarabaqlıların hamısı nijat yolunu Heydər Əliyevdə göründülər. O, dəyərli təklif və göstərişlərini verdi. Kömək edəjeyinə söz verdi. Xojalı soyqırımı ərəfəsində Ağdamda keçirilən mitinqdə də hamı yekdilliklə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsini tələb edirdi.

Mən rəhbər vəzifədə çalışsam da respublikanın keçmiş rəhbərlərinin mövqeyi ilə razılaşmamışam. Xüsusi İdarəetmə Komitəsinin də əleyhdarı olmuşam. İlhaqi məhz A.Volski güjləndirdi. Bu komitə birbaşa Moskvaya tabe idi. DQMV-də Moskvaya tabe etdirilmişdi. Bu, birbaşa Ə.Vəzirovun və A.Mütəllibovun imzası ilə təsdiq olunmuşdu. Onlar xalqı aldatdılar və nətijədə tam jəzəsiz qaldılar.

1988-jı ilin oktyabrında Xojalının sosial inkişafi üçün xüsusi qərar verildi. Bu alqışlanılaşsı qərar deyildi. Biz tikinti aparmaq yox, silahlanmalıydıq. Ermənilər silahlandılar, ordu yaratdılar, biz isə tikinti işləri ilə başımızı qarışdırıq. Daha doğrusu, qarışdırırdılar. Bu da bir oyun idi başımıza açdılar.

A.Volski komitəsi Z.Balayanla, A.Manuşaryanla dostluq edirdi. Həmin dövrə 53 idarə və müəssisə möhür və şamplarını dəyişdirib azərbayjanın adını oradan silmişdilər. Ə.Vəzirov, A.Mütəllibov bunları görmürdüm? Çaldığımız həyajan təbilinin səsi heç bir yana gedib çatmadı.

1990-jı ildə Respublika Təşkilat Komitəsi yaradıldı. Viktor Polyaničko peydə oldu. “20 yanvar” fajisi baş verdi. Xojali 40 gün yas saxladı. 1990-jı ilin aprelində Xojaliya şəhər statusu verdilər. Xojalının güzlü mövqeyini dərk edən TK-i çox zaman ijjaslarını məhz Xojalıda keçirirdi. SSRİ-nin o vaxtki rəhbərləri ilə saysız-hesabsız görüşlərim olub. 1990-jı ilin noyabr ayında Moskvada qurultay keçirilirdi. Biz — Azərbayjanın nümayəndə heyəti Qarboçovu qurultaydan çıxanda saxlayıb müasireyə aldıq. Qəti sözümüzü deyib, tələblərimizi etdik. O, qəti şəkildə söz verdi ki, DQ Azərbayjanın ərazisidir, heç kimə verilə bilməz, hər şey qaydasında ola jaqdır. Anjaq o, sözünə əməl etmədi.

Tərtər, 1995

Foto: İlqar Cəfərov

1991-ci ilin aprelində Xojalı Ərazi Partiya Komitəsi və Ərazi İjraiyyə Komitəsi yaradıldı. Həmin vəzifəyə mən seçildim. Ermənilər bizi güjlü həmlələr edir və javablarını da layiqinjə alırlıdalar. Xojalı biganəliyin, satqınlığın, vəzifə davasının qurbanı oldu. Bu ağrını mənjə Xojalı yox, Azərbaycan xalqı hələ çox çəkejəkdir. Biz Xojaliya qayıdağıq. Xojalının mərd oğlanlarının çoxu on ildən artıqdır ki, səngərlərdədir. Onlar Xojaliya qayıdaqlar, döyüşə-döyüşə, sağlam olsun. Heyf Qarabağdan, heyf Xojalıdan. Biz qayitmaliyiq. Əks halda məhvə məhkumuq, məhvə...

... Susdu Elman Məmmədov, daha dinmək istəmədi...

Dərin, lal, bu matəm sükut içinde müəllif özü də söz tapa bilmədi... Bir də daha heç rəva bilmədi heç bir vaxt qaysaq bağlamayan qanlı yaralar içinde aji-ajı göynəməsinə... Dərdi üstünə daha ağır bir dərd əlavə olunmuşdu o qanlı gəlməçələrin burulğanında Elman müəllimin: Anası qəsbkar erməni gülləsindən Elmanını amansız qanlı viranəliyin məşhərində tənha qoyub əbədiyyətə qovuşmuşdu...

Müəllif qəfil olaraq hiss etdi ki, o da təqjili olaraq getməlidir. Çünkü... yenə ürəyinin “şıltaqlığı” tutmuşdu: Ürəyi yaman sanırdı... Yaman...

...Müsahibə üçün... Sizə təşəkkürümü bildirirəm... Elman müəllim!...

... Bakının dəniz kənarı — yaşıl xiyabanı boyunja düşünjəli halda ağır addımlarla hərəkət edən müəllif birdən qəfil surətdə bir dünya dərdli eñjaskar baxışlarını saysız-hesabsız insan axınının içində boylandırdı. Qeyri-adi, sırlı həmdəmini — doğma nəfəsini gəzdidi... bu vahiməli tənhalıq içinde... Tapmadı!.. Çünkü O, çox uzaqlarda... çox uzaqlarda idi...

Bu an... müəllifin nəhayətsiz qoşa dərdi içinde qana dönmüş bğrından qeyri-adi bir ağrı qopub Azərbaycan adlı Tanrı məbədinin əzan səsində dalğa-dalğa yayılıraq bütün viranə-viranəsiz ojaqlarda, ürəklərdə əks-səda olunmağa başladı...

ARBS.
30.VIII.1999.

Tərtər, 1995
Foto: İlqar Cəfərov

MUROVDAĞ...

Murovdağın qəlbini çarpez yaralı,
Qız-gəlini qalib darda haraylı.
Kəlbəcərin hər ocağı qaralı,
Dədə Şəmşir ayağa qalx, oyan bir!

Kəlbəcər, Murovdağ, 1995
Foto: İlqar Cəfərov

ADOLF HITLER...

?..

!..

Hitler demokratiyanı heç bir zaman qəbul etməyib və onu təkcə başqa millətlərdə deyil, elə Almaniyanın özündə də boğmağa çalışırdı. Buna baxmayaraq, Almaniya elə bu gün də demokratik qanunlarla yaşayır və onun vətəndaşları, deyəsən, heç Hitlerə qədərki hər hansı alman nəsilləri qədər də idarəciliyin totalitarlaşması barədə düşünmürlər.

Hitlerin fəaliyyəti müasir dünyaya çox böyük təsir göstərmişdir, ancaq o, ölümlərindən əsirlər keçəsə də təsirləri azalmayan Şixuandi, Sezar və Çingizxanla müqayisəyə gelə bilməz. Dünyani Napoleon və Makedoniyalı İskəndər daha güclü lərzəyə gətirmiş, Hitler olsa-olsa, onlarla müqayisə oluna bilər. Deyildiyi kimi, Hitlerin ölümü barəsində müxtəlif şayılər mövcuddur. Hətta bir neçə il əvvəl, onun, İkinci Dünya müharibəsi qurtarandan neçə onillik keçdikdən sonra o vaxtlardan sığınacaq tapdıığı xarici ölkədə dünyasını dəyişdiyi barədə məlumatlar yayılmışdı, Hətta ölümü zamanı onun əslində qadın olduğunu aşkarlanması barəsində də şayılər gəzdi. Ancaq məlumatların hələlik həqiqətə ən yaxın olanı Hitlerin 30 aprel 1945-ci ildə Reyxin zırzəmisində intihar nəticəsində ölməsidir. Hələ ölümündən əvvəl o demişdi: "**Mən istəmirəm ki, meyitimi Moskvaya aparıb ümumxalq seyri üçün qoysunlar.**" Lap, elə bil, məhz belə olacaqı onun ürəyinə damıbmış.

Adolf Hitlerin meyiti texminən 25 il müddətində 3-cü sovet qoşunları qruplaşmasının Almaniyanın Maqdebuq şəhəri yaxınlığında yerləşən Klauzenerştassə saxlanılırdı. Almaniyada nəşr olunan "Noye revyu" jurnalının 1970-ci ildə verdiyi məlumatata görə, meyit xüsusi peçdə yandırılmış (kremasiya) və gülü Elbanın qolu olan El çayında axıdılmışdır.

Aşkarlıq dövründə SSRİ DTK-sının arxivləri açıllarkən Hitlerin meyiti barəsində sənədlərin toplanmış "Mif" kodlu 41-\$2-v/1 №-li qovluq işiq üzü görmüşdür. Həmin qovluqdakı bəzi sənədləri diqqətə çatdırmaq istəyirəm.

1945-ci il mayın 7-də Berlindən Stalinin adına 9/1253 sayılı bu məzmunda bir teleqram daxil olmuşdur:

"30.04. Berlin vaxtilə saat 15:50-də Hitler intihar etməklə həyatını sona çatdırılmışdır."

Sovet ordusunun podpolkovniki Klimenko, mayor Bistrov və Xazin Hitlerin meyitini "Fürerin bunkerinin ehtiyat çıxışından tapmışdır. Ancaq meyit tapılarkən Hitlerin kəllə qapağı meyitin üstündə yox olmuş. Qvardiya polkovniki Panasovun əmri ilə tanınma üçün meyit sovet ordusuna aid Berlin - Buns hərbi hospitalına göndərilmiş və onun həqiqətən də Hitlerin meyiti olduğu təsdiqlənmişdir. Potoloqanat Omlarun tərtib etdikləri protokolda belə qeydlər var: "Meyit möhkəm yanmışdır və yanmış ət qoxusu verir. Ağız boşluğununda şüşə qırıqları vardır. Möhkəm yanmasına baxmayaraq, xayalıqda sol yumurtalıq aşkar olunmuşdur. Sol ayağının pəncəsi yoxdur."

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Fürrerin meyiti üstündə NKVD (Xalq Daxili İşlər Komissarlığı - tərc) ilə "SMERSH" arasında mübahisə yaranmışdır. Hər iki təşkilat bu qiymətli "hədiyyəni" Stalinə birinci olaraq çatdırmaq isteyirdi.

Hələ döyüş əməliyyatları gedən vaxt "SMERSH"-in əməkdaşları Hitlerin meyitini hərbi-sursat yesiyyinin alt hissəsinə qoymuşdular. Zabit Qorbuş 1945-ci il iyunun 4-də Moskvaya məlumat vermişdi: "Meyitin qalıqları qeyd olunub fin şəhərciyinə gətirilmiş və 1945-ci il iyunun 3-də Ratenhau şəhərinə aparılıraq basdırılmışdır."

"SMERSH"-in qərargahı Maqdeburqa köçürüldükdən sonra Hitlerin meyiti çıxarılmış və 1946-ci il fevralın 21-də Klauzenerştassə gətirilərək iki metr dərinlikdə yerə basdırılmışdır. Yeva Braunun, Maqda və Yozef Qebbelslərin, onların altı övladının, bir də Hitlerin iki

sevimli itinin qalıqları da eynilə bu cür "gəzinti" də ölmüşdür. Baxmayaraq ki, Stalin bunların hamisindən xəbərdar idi, o, Hitlerin axtarışı üzrə əmr vermişdi, cünki yanmış meyitin Hitlerin oxşarının ola biləcəyi versiyası mövcud idi. \

Adolf Hitler 1889-1945

QARABAĞ TORPAQLARI

Və İşgal...

YURD

Zəngilan
Foto: Oleq Litvin

65

Bərdə, 1994
Foto: Oleq Litvin

SUZLUQ...

66

Viranəlik...

69

Bakı, 1997
Foto: Mirnaib Həsənoğlu

70

Ağdam, 1993
Foto: İlqar Cəfərov

Mərkəzləşmiş
Rus-erməni hərbinin
366-cı
Alayının
Bakıda
törətdikləri

**QANLI
SOYQIRIM...**

1990...

QƏRƏNFİL...

20
YANVAR

Əmr edən...

AZƏRBAYCAN
BAKİ...

TÖRƏDİLƏNLƏR...

BAKİ... TÖRƏDİLƏNLƏR...

81

82

BAKİ... TÖRƏDİLƏNLƏR...

1990-CI İL YANVAR AYININ 19-dan 20-nə keçən

GEÇƏ...

Azərbaycanın bütövlüyünə qarşı yönəlmış təcavüzə etiraz edən, haqq-ədalətin bərqərar olunmasını istəyən, azadlıq, müstəqillik uğrunda şərəfli mücadilə aparan xalqımızın inam və iradəsinə qırmaq, milli mənliyini alçaltmaq məqsədilə totalitar sovet rejiminin həyata keçirdiyi terror aktı nəticəsində bəşər tarixində insanlığa qarşı törədilmiş ən qanlı hadisələrdən biri baş verdi.

Hədisənin başvermə səbəbləri ilə bağlı zaman-zaman müxtəlif ziddiyyətli fikirlərə, rəylərə rast gəlinsə də, bütün mövqelər bir nöqtədə kəsişir: bu tarixi gündə Azərbaycan xalqı əsrlər boyu qəlbində yaratdığı ali ideallardan bir addım belə geri çəkil-məyəcəyini, müstəqil yaşamaq kimi müqəddəs amal yolunda, hətta canından belə keçməyə hazır oldubunu 1988-ci ildən etibarən təcavüzkar Ermənistənən ərazi iddialarına göz yuman Kremlin Azərbaycana qarşı qərəzli siyaset yeritməsi, respublikanın o zamankı rəhbərliyinin bütün baş verənlərə qarşı açı-ışkar laqeydlik nümayiş etdirməsi geniş xalq kütlələri içərisində qəzəb və etirazlara səbəb olurdu. İctimaiyyət get-gedə daha aydın şəkildə dərk edirdi ki, Azərbaycanın qətiyyətsiz və antimilli rəhbərliyi xalqın taleyi ilə bağlı gedən oyunların qarşısını almağa acizlik və qətiyyətsizlik göstərir, hakimiyyətini qoruyub saxlamaq üçün mərkəzlə sövdələşərək xalqa qarşı gizli, xəyanətkar planlar həyata keçirir. Belə ağır vəziyyətdə xalqın bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürməkdən, xəyanətkar planlara qarşı etiraz səsini qaldırmaqdan savayı yolu qalmamışdı.

SSRİ rəhbərliyi vəziyyət nəzarət edə bilmədiyi üçün respublikada haqq-ədalətin bərqərar edilməsi uğrunda səsini qaldıran xalqa açıq divan tutmaq yolunu seçdi. Sovet ordusunun, xüsusi təyinatlı dəstələrinin və daxili qoşunların iri kontingentinin fövqəladə vəziyyət elan edilməsindən respublikaya daxil olması xüsusi qəddarlıq və misli görünməmiş vəhşiliklərlə müşayiət edildi. Keçmiş SSRİ prezidenti Mixail Qorbaçovun göstərişi ilə xüsusi səfərbər edilmiş hərbi birləşmələr və zirehli texnika Bakı və Sumqayıt şəhərlərinə, habelə Azərbaycanın bir neçə rayonuna yeridildi, dinc xüsusi qəddarlıq və misli görünməmiş vəhşiliklərlə divan tutuldu. Torpaqlarının müdafiəsinə qalxaraq mərkəzin siyasetinə etiraz edən yüzlərlə dinc insan, o cümlədən uşaq, qoca, qadın qətlə yetirildi, yaralandı, İtkin düşdü. Bir çox inzibati binalara, yaşayış evlərinə, nəqliyyat vasitələrinə böyük zərər vuruldu. SSRİ Müdafiə Nazirliyinin, Daxili İşlər Nazirliyinin və Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin birgə həyata keçirdiyi əməliyyat nəticəsində təkcə Bakı şəhərində 137 mülki şəxs öldürdü, 700-dən çox adam yaralandı.

Yanvarın 19-da, Azərbaycanda fövqəladə vəziyyət elan edilməsinə 7 saat qalmış 11 minlik sovet ordusu respublikamızın paytaxtı Bakı şəhərinə yeridilərkən insan hüquqlarına dair beynəlxalq sənədlər, o cümlədən «İnsan hüquqlarının ümumi Bəyannaməsi», «Vətəndaş və siyasi hüquqları haqqında» və «İqtisadi, sosial və mədəni

hüquqlar haqqında «beynəlxalq payktalar», habelə keçmiş SSRİ və Azərbaycan SSRİ-nin kanstitusiyaları kobudcasına pozuldu. Kommunist diktrəası Çexoslovakiyaya, Macarıstana, Öfqanistana qarşı həyata keçirdiyi hərbi müdaxiləni, hətta o zamankı Sovet İttifaqının müttəfiq respublikalarından biri olan Azərbaycanda da təkrarlamaqdən çəkinmədi. Azərbaycana yeridilən ordu hissələrinin tərkibinə Stavropol, Krasnodar və Rostovdan səfərbərliyə alınan erməni əsgər və zabitləri, sovet hərbi hissələrində xidmət edən ermənilər, hətta erməni kursantlar da daxil edilmişdi. Xüsusi təlim keçmiş bu hərbiçilərə Bakıda guya ciddi silahlı müqavimətlə qarşılaşacaqları, atəşə tutulacaqları barədə yalan məlumatlar verilmişdi.

SSRİ DTK-nın «Alfa» qruppu yanvarın 19-da saat 19.27-də Azərbaycan televiziyasının enerji blokunu partlatdı, respublikada televiziya verilişləri dayandırıldı. Gecə isə qoşun fövqəladə vəziyyət elan edilməsindən xəbərsiz olan şəhərə daxil oldu və əhaliyə divan tutmağa başladı. M.Qorbaçovun fərmani nüvvəyə minənədək yanvarın 20-də gecə 1-dək artıq 9 nəfər öldürülmüşdü. Bakıda fövqəladə vəziyyətin elan olunması haqqında məlumat isə əhaliyə yalnız yanvarın 20-də səhər saat 7-də respublika radiosu ilə çatdırıldı. Həmin vaxt öldürülənlərin sayı artıq 100 nəfərə çatmışdı. Halbuki Qorbaçovun Azərbaycana ezam etdiyi yüksək vəzifəli emissarlar həyasızcasına bəyan edirdilər ki, Bakıda fövqəladə vəziyyət elan olunmayacaqdır.

Beləliklə ayağa qalxan xalqın inam və iradəsini qırmaq, onu istiqbal mücadiləsindən geri çəkindirmək və Sovet hərb maşınının gücünü nümayiş etdirmək məqsədi ilə həyata keçirilmiş 20 Yanvar faciəsi totalitar rejimin Azərbaycan xalqına qarşı hərbi təcavüzü və cinayəti idi. Törədilmiş cinayət və onun» nəticələri göz önünde olduğu halda, respublika rəhbərliyi baş vermiş faciənin mahiyyətini hər vasitə ilə ört-basdır etməyə cəhd göstərirdi. Xalqın tələbi və bir qrup deputatın təşəbbüsü ilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1990-ci il yanvarın 22-də faciə ilə bağlı çağırılmış sessiyasına əksər siyasi və dövlət rəhbərlərinin gəlməməsi isə onların xalqın taleyinə biganə qaldıqlarını, törədilmiş cinayətdə bu və digər dərəcədə iştirak etdiklərini bir daha təsdiq edirdi. Respublikanın o zamankı rəhbər şəxsləri hətta şəhidlərin dəfn mərasimində gəlməyi belə lazımlı bilməyərək, antimilli mövqə tutmuşdular.

Azərbaycanın informasiya blokadasına alındığı bir şəraitdə baş vermiş həqiqətləri operativ surətdə dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq zərurəti yaranmışdı. Dəhşətli faciəyə kəskin etiraz olaraq 1990-ci il yanvarın 21-də ailəsi ilə birgə Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək mətbuat konfransı keçirən ümummilli liderimiz Heydər Əliyev hadisəyə operativ və düzgün qiymət verən ilk vətənpərvər siyasi xadimlərdən idi. «Buraya Ən əvvəl ona görə gəlmişəm ki, Azərbaycanın Moskvada kiçik parçası olan daimi nümayəndəliyində böyük itkilərə səbəb lmuş faciə ilə bağlı bütün Azərbaycan xalqına başsağlığı verim. İkinci tərəfdən, bu məsələyə öz münasibətimi bildirmək istəyirəm. Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəsin-dən xahiş edirəm ki, mənim sözərimi, kədərimi, başsağlığımı Azərbaycan xalqına çatdırırsın Hazırda başqa imkanım olmabığı üçün təəssüf hissi keçirirəm. Azərbaycanda baş vermiş hadisələrə gəlincə, mən onları hüquqa, demokratiyaya yabançı, humanizmə və ölkəmizdə elan olunmuş hüquqi dövlət quruculuğu prinsiplərinə zidd hesab edirəm» deyən ulu öndərin bu qətiyyətli mövqeyi respublikamızın informasiya blokadasına alındığı ağır günlərdə totalitar rejimə ağır və sarsıcı zərbə oldu. Büyük öndərimiz üzləşdiyi təzyiqlərə məhəl qoymadan öz cəsarəti, yenilməzliyi ilə Azərbaycana sədaqətini növbəti dəfə nümayiş etdirdi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin- «Qırğıın törədənləri hamısı layiqince cəzalandırılmalıdır»- tələbi onun bu məsələ ilə bağlı sonralar etdiyi bütün çıxışların, bəyanatlarının, imzaladığı sənədlərin əsas leytmotivi olmuşdur. Azərbaycan xalqına qarşı cinayət törədən şəxslərin ciddi şəkildə cəzalandırılması məsələsi onun fəaliyyətinin bütün mərhələlərində də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Ulu öndərimiz həmişə belə bir mövqedən çıxış etmişdir ki, xalqa qarşı törədilən hər hansı cinayət cəzasız qalmamalıdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev 1990-ci ilin iyulunda Naxçıvana qayıtdıqdan və 1991-ci il sentyabr ayının 9-da Naxçıvan Ali Məclisinin sədri seçildikdən sonra faciəyə hüquqi-siyasi qiymət vermək imkanı yarandı. Həmin il noyabr ayının 21-də Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan Ali Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş müvafiq qərarda 20 Yanvarın Milli Matəm günü qyed olunması qərara alınmışdı..

Qərarda ilk dəfə olaraq faciənin əsas günahkarları adbaad sadalamış və onların birbaşa məsuliyyət daşıdıqları göstərilmişdi. Bu, əslində hadisəyə verilən ilk rəsmi hüquqi-siyasi qiymət idi. Qəbul olunan sənəddə göstərilirdi ki, respublika rəhbərliyi xalqa xəyanət yolu tutaraq bu qəsdin qarşısını almaq üçün heç bir əməli tədbir görməmiş, sabatsızlıq göstərmiş, yol verilən cinayətin iştirakçısı ola-ola, zahirən hadisələrdən kənardə qalmağa çalışmışlar. Bu sənəd ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin nə qədər cəsarətli və qorxmaz, Vətənini və xalının sevən, bu yolda Ən ağır mübarizədən belə çəkinməyən fenomenal şəxsiyyət olduğunu təsdiqləyir.

Xatırlatmaq lazımdır ki, hələ Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti dövründə 20 Yanvar faciəsi ilə bağlı olan və geniş xalq kütlələri tərəfindən dövlət istintaq komissiyasına təhvil verilən dəlil və sübutlar qəsdən Azərbaycandan çıxarılmışdı. O dövrdə Azərbaycanın prokurorluq və hüquq-mühafizə orqanları müvafiq istintaq tədbirləri həyata keçirməmiş, hətta 20 Yanvar faciəsi ilə bağlı bir sıra məxfi sənədlər, o cümlədən mühüm arxiv sənədləri bütövlükdə və ya qismən məhv edilmişdi. SSRİ-nin digər bölgələrində, o cümlədən Tbilisidə və Baltikayani ölkələrdə baş vermiş hadisələr sovet rəhbərliyi, xalq deputatları səviyyəsində müzakirə edilsə də, 20 Yanvar faciəsi zamanı baş vermiş hadisələr şüurlu şəkildə təhrif edilərək yanlış yozuma və unutqanlığa məhkum edilmişdi.

Qanlı Yanvar faciəsi hərtərəfli, əhatəli və dolğun qiymətini məhz ulu öndərimiz Heydər Əliyevin xalqın təkidi tələbi ilə hakimiyyətə qayıdışından sonra aldı. Ümummilli liderin 1994-cü il 5 yanvar tarixli fərmanında faciənin respublika mitqyasında geniş araşdırılıb hüquqi-siyasi qiymət verilməsi tövsiyə olunurdu: «Xalqımızın tarixinə qanlı Yanvar faciəsi kimi daxil olmuş 1990-ci il yanvarın 20-də Azərbaycan öz azadlığı və müstəqilliyi uğrunda ilk şəhidlərini vermişdir. Tarixin yaddasına qanla yazılmış həmin gündən bizi 4 illik zaman məsafəsi ayırır. Təəssüf ki, 4 il ərzində 20 Yanvar hadisələrinə dövlət səviyyəsində lazımi siyasi-hüquqi qiymət verilməmişdir». Həmin il yanvar ayının 12-də Heydər Əliyevin sədrliyi ilə 20 Yanvar faciəsinin 4-cü ildönümü ilə bağlı tədbirlərin hazırlanması və keçirilməsi üzrə dövlət komissiyasının iclası keçirildi. İclasda çıxış edən Heydər Əliyev hadisəyə tam və hərtərəfli hüquqi-siyasi qiymətin verilməsi vacibliyini önə çəkdi.

Dövlət komissiyasının ciddi fəaliyyəti nəticəsində 1994-cü il mart ayının 29-da Milli Məclis «1990-ci il yanvarın 20-də Bakıda törədilmiş faciəli hadisələr haqqında» qərar qəbul etdi. Sənəddə 20 Yanvar faciəsi qabaqcadan şüurlu surətdə planlaşdırılmış və vəhşicəsinə həyata keçirilmiş cinayət aktı kimi qiymətləşdirilirdi. Qeyd olunurdu ki, Bakıya qoşun yeridilməsi milli azadlıq hərəkatını boğmaq və kommunist rejimini saxlamaq məqsədinə xidmət edib. Eyni zamanda əsas məqsəd xalq hərəkatına zərbə vurmaq, iqtisadiyyat uğrunda mübarizə aparan qüvvələri məhv etmək olub. Bundan əlavə, qərarda faciənin günahkarları konkret adlarla göstərilir, ötən dörd il müddətində respublika hüquq-mühafizə orqanlarının bu ağır cinayətin istintaqı ilə bağlı fəaliyyəti yarıtmaz qiymətləndirildi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev 20 Yanvar şəhidlərinin xatirəsini daim əziz tutmuş, onların adlarının əbədiləşdirilməsi məqsədilə bir sıra sərəncamlar imzalamışdır. Ulu öndərin 2000-ci il 17 yanvar tarixli fərmanına əsasən, 20 Yanvar təcavüzü zamanı yüksək vətəndaşlıq nümunəsi göstərərək həlak olmuş Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına «20 Yanvar şəhidi» fəxri Adı verilmişdir. Eləcə də «1990-ci il 20 Yanvar hadisələri zamanı əlil olmuş şəxslərə Dövlət qayğısının artırılması» haqqında 2003-cü il 15 yanvar tarixli Sərəncamına əsasən əlil olmuş şəxslərə verilən aylıq müavinət artırılmışdır. Bakı şəhərində şəhidlərin xatirəsinə möhtəşəm xatırə kompleksi ucaldılmışdır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev xalqın qəhrəmanlığını yüksək qiymətləndirərək demişidir. «Bu təcavüz nəticəsində həlak olanlar xalq qəhrəmanlarıdır. Onların həlak olması bizim üçün, xalqımız üçün, sizlər üçün, ailə üzvləri üçün böyük itkidir, faciədir. Ancaq eyni zamanda onların şəhid olması xalqımızın qəhrəmanlıq rəmziidir. Onların şəhid olması zamanı tökülen qan bütün xalqımızın qanıdır. O qanın hər damcısında xalqımızın qüdrəti, qəhrəmanlığı var, xalqımızın milli azadlıq, müstəqillik arzuları vardır. O gecə tökülen qanlar müqəddəs qanlardır. Onlar bizim xalqımızın əsrlər boyu milli azadlıq, müstəqillik uğrunda tökdüyü qanlara qovuşmuş qanlardır. O gecə tökülen qanlar Azərbaycanın müstəqilliyini nümayiş etdirən milli bayrıqımızın üstündəki qandır».

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev də bu ənənəyə sadıq qalaraq Vətənin azadlığı uğrunda canından keçmiş şəhidlərin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi, onların ailələrinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirir. Dövlət başçısının «20 yanvar şəhidinin ailəsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdüünün təsis edilməsi haqqında» 19 yanvar 2006-ci il tarixli fərmanı bu baxımdan müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa, dövlət başçısı hər il Azərbaycanın azadlığı, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olmuş şəhidlərin xatirəsinin dövlət səviyyəsində böyük ehtiramla yad edilməsi üçün müvafiq qərarlar qəbul edir.

1990-ci ilin 20 Yanvarı elə şanlı tarixdir ki, əsrlər, qərinələr keçəsə də o heç zaman xalqın yaddasından silinməyəcək, həmişə yad ediləcək, bu faciənin baş verməsinə rəvac verənlər isə lənətlənəcəklər.

XX əsr tarixində totalitarizmin ən qanlı terror aktlarından biri olan 20 Yanvar faciəsində Azərbaycan xalqına qarşı işlədilmiş cinayət əslində bəşəriyyətə, humanizmə, insanlığa qarşı həyata keçirilmiş dəhşətli bir əməldir. Həmin cinayəti törədənlər indiyədək öz cəzalarını almamışlar. Xalqımız əmindir ki, müqəssirlər tarix, bəşəriyyət, eləcə də Azərbaycan Xalqı qarşısında cavab verməli olacaqlar. Azərbaycan mənəvi təcavüzə məruz qalsa da, öz tarixi qəhrəmanlıq ənənələrinə sadıq olduğunu, vətənin azadlığı və müstəqilliyi namına Ən ağır sınaqlara sinə gərmək, hətta şəhid vermək əzmini bütün dünyaya nümayiş etdirdi. 1990-ci ilin Qanlı Yanvarında Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda şəhidlik zirvəsinə ucalmış vətən övladları özlərinin fədakarlığı, şəhidliyi ilə xalqımızın qəhrəmanlıq salnaməsinə yeni şanlı səhifə yazdırılar. Bu gün də Azərbaycan xalqı onun milli mənliyini qorumaq üçün öz canlarından keçməyə hazır olan övladları ilə fəxr edir.

Bu gün qürur doğuran həm də odur ki, Azərbaycanın istiqlalı uğrunda canından keçmiş insanların respublikamızı azad və firavan görmək arzusu praktik olaraq gerçekleşmişdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında öz müstəqilliyini günü-gündən möhkəmləndirir siyasi və iqtisadi cəhətdən qüdrətlənir və işqiqli gələcəyə doğru inamlı irəliləyir.

Arxiv – Həsən Əliyev,
Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə
Azərbaycan Respublikası
Məhkəməsinin hakimi

Əgər, bu qisas...
yerdə qalarsa!..

Xoç 1992, 25-26...

Erməni
cinayətkarlarının
törətdikləri...

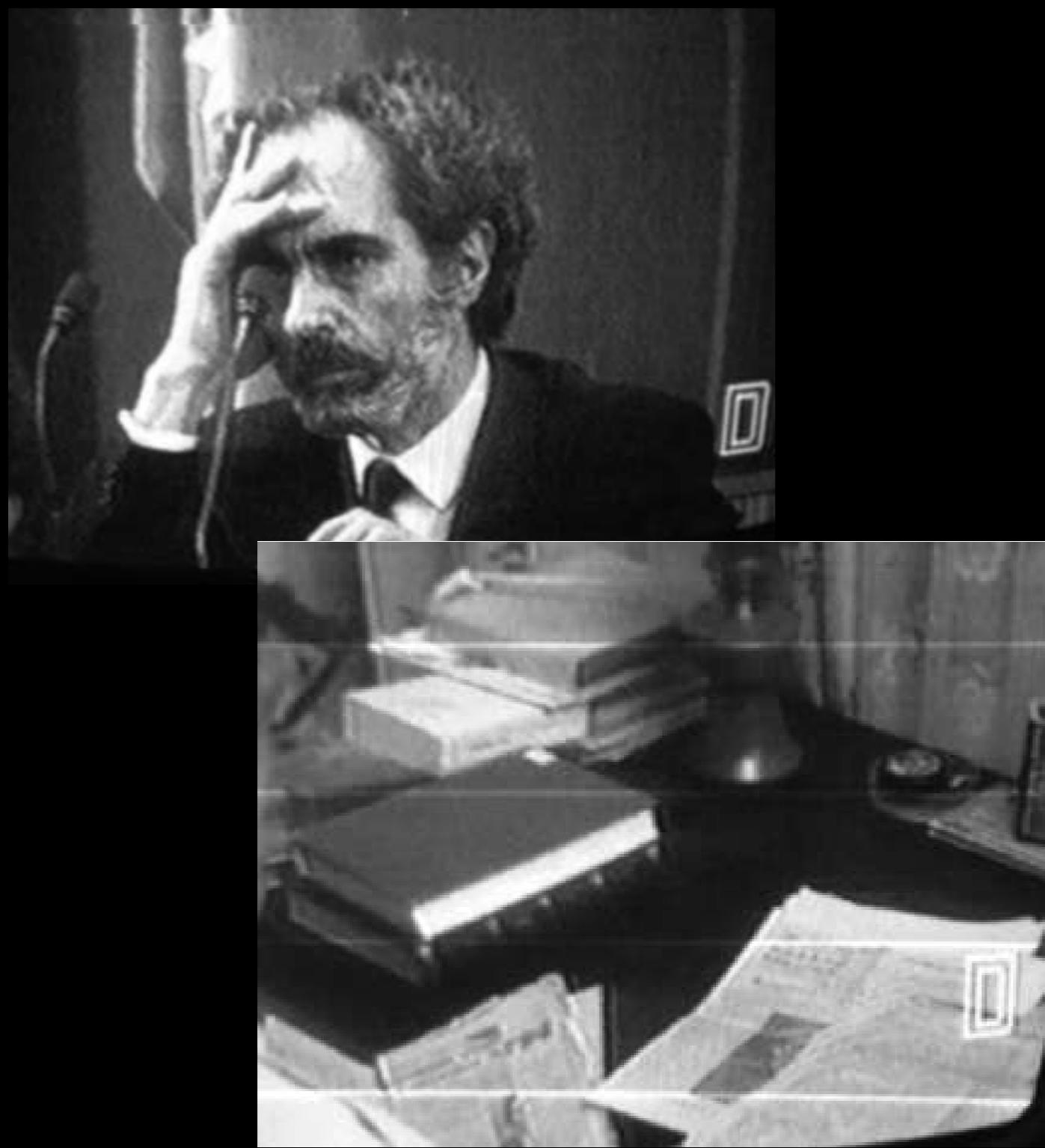

НЕОБЪЯВЛЕННАЯ
ВОЙНА

SEHİT ANASI

Üşüder ömrünü kederin kişi,
Göyner için-için bağrının başı.
Oyar her mermi, erider taşı,
Çağlayan göz yaşın şehit anası.

İlluziya və...

HEQIQƏT!..

TARIK

YAZILIRKON...

ORTA ƏSRLƏR QARABAĞ ABİDƏLƏRI

VII ƏSR

in sonunda Azərbaycanın cənub hissəsi Ərəb Xəlifətinin tərkibinə daxil olmuşdur, şimal hissəsi isə onun itaətində idi.

Ölkədə yeni din yayılmışdır – İslam. Əhalinin çox hissəsi bu dini qəbul etmiş, az hissəsi xristian dinini saxlamışdır. Yaranmış vəziyyətdən yararlanaraq, erməni katalikosu İlya xəlif Əbdülməlikə xəbər verir ki, guya Azərbaycanın xristian-albanları ona qarşı qiyama hazırlaşırlar və 705-ci ildə xəlif Alban Apostol Avtokefal kilsəsinin erməni qriqorian kilsəsinin tabeçiliyinə keçməsi haqqında əmr verir. Bundan sonra Qarabağın dağlıq hissəsində xristian-albanların deetnoslaşdırma, konfesional ermənilərin formallaşma prosesi başlamışdır.

Xüsusiylə, ermənilərə aid edilən Qarabağ sakinləri haqqında V.L.Veličko yazırı: "...səhv olaraq (keçmişə nisbətən) erməni adlandırılan Qarabağ (Albaniya) sakinləri erməni-qriqorian dininə sitayış etsələr belə, əsilləri dağlı və türk tayfalarından olmuşdur və yalnız 3-4 əsr bundan əvvəl erməniləşmişdir".

Yeri gəlmışkən, XIX əsrдə İran və Türkiyədən köçmüş ermənilərin Qarabağda məskunlaşmasının səbəblərindən biri Qarabağ əhalisinin bir qisminin xristian-alban olması idi.

Azərbaycanda islamın qəbulu ilə yeni dövr başlandı, ölkədə, o cümlədən Qarabağda, bütün xristian dini mərasimlərinə son qoyuldu. Yeni və mütərəqqi islam bütün yerli din və inanclardan üstün oldu. Bu iki faktorla əlaqədardır: birincisi, islam dərin mənəviyyata malik idi; ikincisi, Qarabağ beynəlxalq karvan ticarət yollarının mühüm mərkəzlərindən biri idi. Xəlifətin şimalda mərkəzi Qarabağ idi (Bərdə şəhəri). VIII əsrдə başlayaraq burada xristian memarlığının inkişafı dayanmış və tikililərin inşası yeni müsəlman şəhərsalma üslubuna uyğun davam etdirilirdi.

İslam tələblərinə uyğun yeni növ tikililərin əmələ gəlməsi əvvəllər formallaşmış memarlıq ənənələrinin inkişafına heç bir maneə törətməmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan şəhərlərində məscidlərlə yanaşı alban xristian məbədləri də qorunub saxlanılmışdır. Bu haqda orta əsrlər ərəb və fars mənbələrində kifayət qədər məlumatlar vardır. Bu İslam dininin monoteist dinlərə rəğbəti hesabına mümkün idi və ona görə də, bu dinlərə aid olan abidələrə dəymirdilər. İkincisi, bu abidələr IV əsrə xristianlığı və VII əsrin ortalarından islamı qəbul etmiş yerli xalqların maddi və mənəvi irsi idi. Bunun bariz nümunəsi Qarabağda qorunmuş alban xristian məbədləridir.

Xəlifətin həm Yaxın Şərqi, həm də Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda, möhkəmlənməsi hesabına yeni üslubda şəhərlər və məscidlər kompleksi inşa olunurdu.

Qarabağda mədəniyyətin inkişafını izleyərək, aşkar edirik ki, arxeoloji qazıntıların nəticələri müxtəlif tikililərin yüksək bədii tərtibatını təsdiqləyir. Məsələn, kapitellərin künclərində qoyun başlarının təsviri, Laçında, Qubadlıda, Xankəndidə, Şuşada, Ağdamda, Bərdədə tapılmış kolonnaların əsaslarının bədii tərtibatı. Bunların analoqlarına Azərbaycanın (Qəbələ, Mingəçevir, Təzəkənd, Şamaxı) digər abidələrində də rast gəlmək olar.

Qarabağdakı alban xristian ənənəsinin abidələri və onu əvəzləyən müsəlman növlü tikililər o dövrün inşaat mədəniyyəti, arxitektura formaları və incəsənəti arasındakı əlaqələri, həmçinin onların inkişaf ardıcılığını izləmək imkanını verir. Tədqiqat göstərir ki, müsəlman dövrünün ideoloji ənənələrini saxlamış və avtoxtonların ənənələrini və milli xüsusiyyətlərini eks etdirən incəsənətin və arxitekturanın qarışması prosesi gedirdi.

Bu dövrdə quruluşca sadə, lakin həndəsi və bitki naxışlarla bədii bəzədilmiş binalar inşa olunmuşdur. Beləliklə, orta əsrlərdə müəyyən inkişaf yolunu keçmiş islam mədəniyyətinin xüsusiyyətləri şəhər əhalisinin möisətində və şəhərsalma mədəniyyətində öz eksini tapmışdır.

Qarabağın şəhərləri – Ağdərə, Kəlbəcər, Xocavənd, Şuşa, Xankəndi, Tərtər, Füzuli, Cəbrayıł, Ağcabədi, Laçın, Qubadlı, Zəngilan - müsəlman dövründə meydana gəlmişdir. Bu şəhərlərin quruluşunda milli-mənəvi və ideoloji təfəkkür tərzi inşa mədəniyyətində öz bədii eksini tapmışdır. Yeni milli-ideoloji xüsusiyyətlər evlərin və inzibati binaların interyerində özünü göstərilər. Bu bütün Azərbaycanda, həmçinin Qarabağda, orta əsrlərdə inşa olunmuş memarlıq şədevləri ilə təsdiq olunur.

Ərəb mənbələri Bərdə şəhərində qırmızı kərpicdən tikilmiş gözəl evlərin və üstüortülü bazarların mövcudluğunu qeyd edirlər. Əlavə etmək lazımdır ki, bu kimi tikililərə bütün müsəlman Şərqində rast gəlmək olar.

XI-XII əsrlərdə Şirvan-Abşeron və Naxçıvan-Marağın məktəblərinin memarlıq istiqamətlərinin geniş yayılması zamanı Qarabağ memarlıq məktəbi də fəaliyyət göstərirdi. Və bu orta əsr azərbaycan memarlığının inkişafını müəyyənləşdirdi. Bu dördə memarlıq və şəhərsalma, tədbiqi-dekorativ incəsənət inkişaf etməyə başladılar, epiqrafiqa abidələrinin sayı artı. Qarabağ zonasında çoxu müsəlman dövrünə aid olan 2000-dən artıq müxtəlif tarixi və mədəni abidələr qeydə alınmışdır. Bunların arasında yaşayış evləri, ictimai binalar, həmçinin dini tikililər, ziyarət yerləri vardır.

Füzuli zonasında – Şeyx Yaqubun türbəsi (XII ə.), Qoç Əhməd kəndində Cümə məscidi, Əhmədəllər kəndində Hacı Ələsgər məscidi, Mir Əli məscidi (XIV ə.) və XIV əsrə aid olan məbədlər, şeyx İbrahimin (XVII ə.), Əhməd Sultan Cəlalın (XIX ə.) türbəsi, Horadızdə - cümə məscidi, Dağlıq Qarabağda – Əskərən qalası, Xankəndi türbəsi, Cəbrayıł rayonunda – “Qız qalası”, Ağdam zonasında – 12 bucaqlı məbəd Xaçın-Turbatlı kəndi yaxınlığında – Şahbulaq qalası, Şahbulaq məscidi, Ağdamın Cümə məscidi, Pənah-Əli xanın və onun nəslinin türbəsi, Abdal-Gülablı kəndində olan hamam (XX ə.), Bərdə rayonunda – Əhsədəm baba türbəsi (XIV), İmamzadə məscidi (XIX), Bəhmən Mirzə türbəsi; Şuşada – 8 bucaqlı türbə, Pənahabad qalası (Şuşa), Natavanın evi, Mamayı məscidi, Məşədi Şükür Mirsiyab karvansaray məscidi, Culafalar məscidi, Hacı Yusifli, Saatlı, Yuxarı Gövhərəğa, Aşağı Gövhərəğa (XIX), Xan evi, gimnaziyanın binası; Laçın zonasında – Qarasaqqal tikilisi, Soltan baba, Şeyx Əhməd, Sarı Aşıq (XV), Cimli və Quşçu kəndlərində - Uşaq qalası, Böyük bulaq (XV ə.); Ağcabədidə - Bayat qalası (XVIII ə.), Xəmsə Soltan sarayı – qiymətli tarixi və mədəni abidələrdir.

Bu abidələrin əksəriyyəti memorial tikililərin əsas növünü təşkil edirlər. Qarabağın çox hissəsinin erməni işğali altında olduğu şəraitdə bu abidələrin çoxu məhv olub.

*Qasim Hacıyev,
Tarix elmləri doktoru*

A scenic landscape photograph showing a valley nestled between green hills and mountains. In the foreground, there's a mix of green vegetation and some buildings with red roofs. A tall street lamp stands on the left side. The background features more hills and a clear blue sky.

DÜNƏNİN QARABAĞI...

QANLI DAŞLARIN

YADDAŞI..

**DAŞIN
altındakılar...**

DAŞALTI ƏMƏLİYYATI...

Daşaltı əməliyyatı 1992-ci il 25 yanvarda axşam saat 20:00-da başlanıb və yanvarın 26-da axşam saatlarında uğursuzluqla başa çatıb.

Şuşa yaxınlığında yerləşən Daşaltı kəndinin azad edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən əməliyyata sabiq müdafiə naziri, general-mayor Tacəddin Mehdiyev özü birbaşa rəhbərlik edib.

Dməliyyatda yenicə yaranmış Azərbaycan Ordusunun könüllülərdən ibarət 3 böülüyü və Şuşa şəhərinin müdafiə taborunun döyüşçüləri iştirak edib. Taktiki səhvələr, qruplar arasında rabitə əlaqəsinin olmaması, əməliyyat sırrının yayılması və bələdçişələrin xəyanəti nəticəsində Nəbilər kəndi istiqamətindən Daşaltıya daxil olan Azərbaycan tağimları düşmənin pusqusuna düşərək tamamilə məhv edilib. Kəndə daxil olmuş bir neçə tağım isə xeyli itki verərək geri çəkilə bilib. Rəsmi məlumatlara görə, Daşaltı əməliyyatında Azərbaycan Ordusu 90 nəfərdən artıq itki verib, bundan başqa onlarla əsgər hələ də itkin düşmüş sayılır. Döyüşdə ermənilər də bir neçə texnika və 80-ə yaxın canlı qüvvə itirib.

HƏRB ÇÖKƏNDƏ...

UĞURSUZLUQ BAŞLAR

QARABAĞ TORPAQLARI

QARABAĞ TORPAQLARI

**QARABAĞ
TORPAQLARI**

QARABAĞ TORPAQLARI

QARABAĞ TORPAQLARI

QARABAĞ TORPAQLARI

QARABAĞ TORPAQLARI

QARABAĞ TORPAQLARI

Bu qayalardan o tərəfdə Şuşadır...

Şuşa, Daşaltı kəndi.

RİYAD ƏHMƏDOV

DAŞALTI ƏMƏLİYYATI...
ŞƏHİDLƏRİNİN XATİRƏSİNƏ

Mən ağlayanda...

Ermənistanın

zəbt etdikləri:

AZƏRBAYCAN
XALQINA
BU GÜN
NƏ LAZIMDIR?..

GÜL,
YOXSA
HƏRB?..

D AŞALTI ƏMƏLİYYATI...

aşaltı əməliyyatı 1992-ci il 25 yanvarda axşam saat 20:00-da başlanıb və yanvarın 26-da axşam saatlarında uğursuzluqla başa çatıb. Şuşa yaxınlığında yerləşən Daşaltı kəndinin azad edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən əməliyyata sabiq müdafiə naziri, general-major Tacəddin Mehdiyev özü birbaşa rəhbərlik edib. Əməliyyatda yenice yaranmış Azərbaycan Ordusunun könüllülərdən ibarət 3 böülüyü və Şuşa şəhərinin müdafiə taborunun döyükçüləri iştirak edib. Taktili səhvlor, qruplar arasında rabitə əlaqəsinin olmaması, əməliyyat sırrının yayılması və bələdçilərin xəyanəti nəticəsində Nəbilər kəndi istiqamətindən Daşaltıya daxil olan Azərbaycan tağımları düşmənin pusqusuna düşərək tamamilə məhv edilib. Kənddə daxil olmuş bir neçə tağım isə xeyli itki verək geri çəkilə bilib. Rəsmi məlumatlara görə, Daşaltı əməliyyatında Azərbaycan Ordusu 90 nəfərdən artıq itki verib, bundan başqa onlarla əsgər hələ də itkin düşmüş sayılır. Döyüşdə ermənilər də bir neçə texnika və 80-ə yaxın canlı qüvvə itirib.

Əməliyyata hazırlıq

1992-ci ildə yanvarın ortasına doğru Qarabağda ağır vəziyyət yaranmışdı. Erməni qoşunları öz hərbi üstünlüyündən istifadə edərək Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılar məskunlaşan məntəqələri mühasirəyə alır və bir-birindən onları təcrid edir, sonra isə müntəzəm surətdə bu məntəqələri tutmağa başlamışdır. Bu məntəqələrin işgalini zamanı dinc əhali bu kəndlərdən qovulur, kəndlər özləri isə yandırılırlar. 1991-ci ilin dekabrında Cəmilli, Kərkicahən və Meşəli kəndlərinin işğalı zamanı erməni silahlı dəstələri dinc əhaliyə qarşı hərbi cinayətlər törətmüşdilər. Şuşanın ətrafinda gərgin vəziyyət yaranmışdı. Şəhərin ətrafinda olan erməni kəndləri erməni silahlı qruplaşmalarının dayaq məntəqələrinə çevirilmişdi, bu məntəqələrdən həm Şuşa şəhəri, həm yaxınlıqdakı azərbaycanlı kəndləri, həm də Şuşa-Laçın yolu daim atəş tutulurdu. Daşaltı kəndi özü Şuşadan 3-4 kilometr məsafədə, Şuşa-Laçın magistral yolu bo-

yunca yerləşir. Bu kənddəki atəş mövqelərindən erməni qoşunları Şuşaya, həmçinin Şuşa-Laçın yolu üzrə hərəkət edən nəqliyyata daim atəş açırdı, bu isə Şuşada yerləşən Azərbaycan qoşunlarının təchizatında çətinliklər yaradırdı. Yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq, Azərbaycan komandanlığı Daşaltı kəndində erməni qoşunlarının atəş nöqtələrinin məhvini üzrə əməliyyatı keçirmək qərarı qəbul etdi. Əməliyyata böyük əhəmiyyət verilirdi, bununla əlaqədar olaraq, əməliyyata rəhbərliyi Azərbaycanın müdafiə naziri, general-major Tacəddin Mehdiyev özü həyata keçirirdi. 19 yanvar 1992-ci ildə T.Mehdiyev Şuşaya uçur. Bundan əvvəl o baş qərargahın rəhbəri, general-major Şahin Musayevə növbəti göstərişlərini verir: Goranboy rayonunda müdafiə nazirinin müavini olan general-major Dadaş Rzayevin tabeliyində olan zi-rehli texnikanın yarısını Şuşaya doğru yerini dəyişdirmək; kəşfiyyatçı podpolkovnik Sabir Cəfərovu tacili olaraq Şuşaya göndərmək: bütün cəbhə xətti üzrə erməni qoşunlarına diqqəti yayındıran zərbələri hazırlamaq. Bu halda əsas zərbələr Daşaltıya və Əsgərana vurulmalı idi. Bu məntəqələrin alınmasından sonra, Qarabağdakı erməni qüvvələri iki hissəyə bölünmiş olardı, bu da gələcəkdə rəqibi hissə-hissə məhv etməyə icazə verərdi. Ancaq Daşaltı əməliyyatı zamanı cəbhənin başqa sahələrdən erməni qüvvələrinə heç bir zərbə endirilmədi. Əmrənən iki gün sonra Şuşaya hərbi texnikanın heç biri gəlmədi: iki ədəd texnika yolda sıradan çıxaraq Laçında qaldı, daha iki ədəd zi-rehli texnika isə Qubadlıda qaldı. Sabir Cəfərov Şuşaya gəlib çıxmadi, guya onu tapa bilmədilər, silah-sursatlar isə əməliyyat başa çatıldıqdan iki gün sonra gəldi.

Şuşaya gələn Tacəddin Mehdiyev Şuşa milisinin müdürü Vahid Bayramovla müşavirə keçirdi. Müşavirədə şəhərin ətrafindakı vəziyyət müzakirə edilirdi. Şəhərin müdafiəsi çox pis təşkil edilmişdi. Gecə nəzarət buraxılış məntəqələri və müşahidə postları çox vaxt qoyulmurdu.

Bəzi silahlar qorunmurdu. Şəhərin küçələrində çoxlu silahlı insan gəzirdi. Vahid komandanlığında öz ididi, hər dəstə öz-özlüyündə idi.

Dəstələrdə və bölmələrdə çox aşağı intizam vardı. Milli ordunun Şuşa batalyonunun heyət sayı

385 nəfər hərbi qulluqçu təşkil etməsinə baxmayaq, şəxsi heyətin bir yerə yiğilması zamanı cəmi 20 əsgər çağırışa gəlmişdi. Tacəddin Mehdiyev batalyonu tam olaraq bir yerə yiğməga cəhd etə də, onun cəhdləri bir nəticə vermədi. Gecə vaxtı Şuşa şəhəri Topxana adlanan yerdən ermənilər tərəfindən atəşə tutulan vaxtı Mehdiyev Müdafiə Nazirliyinin Kəşfiyyat Böülüyünün rəis müavini olan podpolkovnik Riad Əhmədov ilə birgə Topxanada kəşfiyyat keçirmişdi. Onlar burada düşmənin atəş nöqtələrini təyin etmişdilər. Riad Əhmədov bu atəş nöqtələrinin susdurulması üçün əməliyyat keçirməyi təklif etdi. Səhər T.Mehdiyev Vahid Bayramovla müşavirə keçirdi. Müşavirə zamanı general Vahid Bayramovdan yerli əhali içindən 4 bələdçi ayırmağı xahiş etdi. Onlar gecə vaxtı rəqibin atəş nöqtələrinə qədər bizim kəşfiyyat-diversiya qrupumuzu keçirməli idilər. V.Bayramov 4 nəfər ayırdı. Riad Əhmədov, Riad Əhmədovun bölməsindən olan bir neçə zabit, bu dörd nəfər bələdçi və T.Mehdiyev birlikdə qarşılık əməliyyatın detalları müzakirə etdilər. Sonra bələdçilər onları evə paltarını dəyişmək üçün buraxılmalarını xahiş etdilər. Ancaq təyin olunmuş vaxtda yalnız iki bələdçi qayıtdı. Mehdiyev milis müdürü zəng vuraraq, qalan iki bələdçini tapmağı və getirib çıxarmağı tələb etdi. Amma bu iki bələdçini tapmaq müvəffəq olmadı. Gecə vaxtı əməliyyatı təxirə salmaq qərarı qəbul edildi. Həmin gecə Riad Əhmədov, bəzi döyükçülər ilə birgə Topxana yerində ermənilərin atəş nöqtələrinə müstəqil şəkildə çatır və onlarla döyüşə girirlər. Döyüşün gedisatında bir neçə erməni hərbi qulluqçusu öldürüldü, lakin ermənilər şəhərə daimi atəş açıqları silahları vaxtında evakuasiya etməyə müvəffəq olurlar. Növbəti gün Tacəddin Mehdiyev şəhərin icra hakimiyyətinin başçısının, MTN və DİN rayon rəhbərlərinin iştirakıyla daha bir müşavirəni keçirir. Müşavirədə vahid komandanlıq altında bütün dəstələri birləşdirməyi, komendant saatı tətbiq etməyi təklif edir. Bu təklifə etiraz edilir, bildirilir ki, bütün silahlı insanlar hərəsi hansısa bir klana tabe olurlar, bu klanlara qarşı çıxməq lazımdır, eks halda o da Şuşanın keçmiş icra başçısı Gözəlov kimi öldürülə bilər. Bu müşavirədə şəhər ətrafindakı Daşaltı kəndində erməni qudlurlarının atəş nöqtələrinin məhv edilməsi üzrə əməliyyat keçirmək qərarı qəbul edilir.

Əməliyyat planı

İki gün ərzində kəşfiyyat aparılır, bu zaman təyin edilmişdi ki, Daşaltıda ermənilərin 50-60 nəfərlik silahlı dəstəsi var, qalanları isə məlki əhali idi. Əməliyyatın keçirilməsi üçün Şixov taborundan 200 insan ayrıldı. T.Mehdiyev polkovnik Zaur Rzayev, podpolkovnik Nurəddin Abdullayev, MTN və Daxili İşlər Nazirliyi bölmələrinin müdürüləri və zabitləri yığıb vəzifələri bölür. Həmin gün Mehdiyev telefonla Ş.Musayevə göstərişini verir ki, cəbhənin müxtəlif sahələrində eyni zamanda müxtəlif zərbələr vurulmalıdır, əsas zərbə bu halda Əsgərana endirilməli idi. Həmin gecə N.Abdullayev təxminən 30 nəfərlik dəstəsiylər Nəbilər kəndində kəşfiyyat keçirir və təyin edir ki, kənddə heç kəs yoxdur. Kənddə 10 nəfərlik nəzarətçi dəstə qoyulur. Səhər N.Abdullayev T.Mehdiyevə bildirir ki, milli ordunun Şuşa batalyonundan 10 nəfər bələdçi onlar tərəfində əməliyyata götürülmüşdür. Əməliyyatın keçirilməsi üçün 5 vəzvod və R.Əhmədovun rəhbərliyi altında 10 nəfərlik ayrı bir qrup formalasdırılır. Bu qrup ən peşəkar dəstə idi, onun üzvləri yalnız Əfqanistanda xidmət keçmiş, döyük mükafatlarına və yüksək əlbəyaxa döyük qabiliyyətinə malik əsgərlərdən ibarət idi. Əməliyyat planı belə idi. Birinci vəzvod Nəbilər kəndi vasitəsilə keçərək Qızılqaya hündürlüyüne qalxmalı və oradan Daşaltından Sığnaxa aparan yolu kəsməli idi. İkinci vəzvod birinci vəzvodun köməyi ilə Daşaltından Şuşakəndə aparan yolu kəsməli idi. Bu vəzvodlardan irəlidə, yoldan 400-500 metr məsafədə, sağda və solda üçüncü və dördüncü vəzvodlar yerləşməli və hücum əmrini gözləməli idilər. Xüsusi Təyinatlı Milis Dəstəsinin döyükçülərindən ibarət olmuş 5-ci vəzvod ehtiyatda olmalı idi. Nəzərdə tutulmuş yerə çatıldıqdan sonra bizim birinci dəstə Nəbilər kəndi istiqamətindən Daşaltını atəşə tutmalı idi. Cavab olaraq ermənilər bizim mövqelərimizə atəş açmağa başlayırdılar. Bu zaman üçüncü və dördüncü vəzvod kəndə yaxınlaşmalı və rəqibin atəş nöqtələrini təyin edərək onları məhv etməli idilər. Bu vəzvodların arasında gedən Riad Əhmədovun kəşfiyyat-diversiya dəstəsi bundan sonra 3-cü və 4-cü vəzvodların atəş dəstəyi zamanı Daşaltıya girməli və kənddəki erməni dəstələrinin bazasını məhv etməli idi. Bundan sonra 3-cü və 4-cü vəzvod kəndə girməli və rəqibin sağ qalmış

əsgərlərini məhv etməli idilər. Şuşakənddə yolda durmuş ikinci vzvod, dinc əhalinin Daşaltıdan Şuşakənddə doğru çıxışını təmin etməli idi. Əsas qüvvələrə dəstək üçün, kəndin ətrafindakı bəzi yüksəkliklərdə snayperlər yerləşdirilmişdi. Bu vzvodların hərəkət taktikası belə olmalı idi: 1 kilometr irəlidə iki bələdçi dən və iki kəşfiyyatçıdan ibarət olan patrol getməli idi, onlar arxalarında qrupu aparmalı idilər. Bütün komandirlər bələdçilərin göstərdiyi yol ilə diqqətlə getmək tapşırığı alırlar. Ancaq T.Mehdiyevin dediklərinə görə, hər qrupda sonradan əlavə 1-2 bələdçi meydana çıxdı. Bundan başqa, guya 1-ci vzvodun əsgərlərinin bir hissəsi əməliyyatın keçirilməsinə başlanan zaman sərəxoş vəziyyətdə idilər. Hər iki amil zabitlərin məsuliyyətsizliyinin nəticəsi idi.

DÖYÜŞ...

1992-ci il yanvarın 25-dən 26-na keçən gecə əməliyyat başlanır. Birinci vzvod Nəbilər kəndinə gəlir, burada onlar 10 insandan ibarət patrol dəstəsiylə görüşür. Bu dəstənin döyüçüləri birinci vzvoda Sığnaxa gedən ən qısa yolu göstərirler. Ancaq bələdçilər bildirirlər ki, bu yol üzrə getmək təhlükəlidir, pusquya düşmək ehtimalı yüksəkdir. Buna görə birinci vzvod daha uzun yolla gedir, qət olunan yoluñ uzunluğu 3 kilometr əvəzinə 15 kilometrə qədər böyük. Nəticədə vzvod lazımlı olan məntəqəyə təyin edilmiş vaxtdan daha gec gedib çıxır. Burada qeyd etmək lazımdır ki, əməliyyat zamanı hava çox sərt idi, hər yerdə dərin qar örtüyü vardi, yüksək dağlar, güclü şaxta hərəkətə mane olurdu, bundan başqa əsgərlər

özüylə böyük miqdarda silah və döyüş sursatı aparırdılar. Həmçinin hərbi əlaqənin çox pis təşkil olunmasını qeyd etmək lazımdır: vzvodların və əməliyyatın komandanlığının arasında, həmçinin qarşılıqlı fəaliyyət göstərən bölmələrin arasında informasiya mübadiləsi üçün möhkəm əlaqə təmin edilməmişdi. Hərbi əlaqənin pis təşkil olunması nəticədə bölmələrin hərəkətlərində uyğunsuzluğa gətirib çıxardı, həmçinin komandanlığı vaxtında informasiya almaq imkanından məhrum etdi. Komandanlıq öz əsgərlərinin harada olmalarından, nə etmələrindən, nəyə ehtiyacları olduqlarından xəbərsiz olmaqla bərabər, həm də döyüşün gedisinə təsir etmək üçün lazımi qərarları verə bilmirdilər. Mövcud olan radioaparatlar çox köhnə idi və müasir tələblərə cavab vermirdi. Azərbaycan Ordusunun bölmələri arasında olan danışıqların gedisi zəmanı ermənilər tez-tez danışıqları yaxalayırdılar, hətta onlar bəzən efirə də çıxaraq danışıqlara müdaxilə edir və danışiq aparan azərbaycanlı əsgərləri təhqir etməyə başlayırdılar. 1-ci vzvod Sığnax kəndindən Daşaltıya tərəf gələn yol boyunca nəzərdə tutulmuş mövqelərə çataraq kiçik fasılə üçün dayanır. Bu zaman bələdçilər vzvod komandırını inandırmağa başlayırlar ki, burada durmaq əhəmiyyətsizdir, Sığnaxdan ermənilər gəlməyəcəklər, birbaşa Daşaltıya hücum etmək lazımdır. Naməlum səbəblərdən komandır onların dediklərinə inanır. Altı əsgər Daşaltı-Sığnax yolunun ətrafında mövqelərdə qalır, vzvodun qalan hissəsi öz mövqelərini tərk edir və Daşaltıya tərəf gedir. Səhər saat altı radələrində Sığnax kəndi tərəfdən erməni əsgərləriyle dolu bir Kamaz yük avtomobili gəlir. Mövqedə qalmış 6 əsgər bu avtomobilə atəş açırlar və demək olar ki, orada olan erməni əsgərləriylə birlikdə bu "Kamazı" tamamilə məhv edirlər. Bu zaman erməni əsgərləriyle dolu ikinci "Kamaz" yük avtomobili yaxınlaşır. Onların arasında və mövqedə dayanan 6 əsgər arasında döyüş başlanır. Döyüşün gedisi 2 Azərbaycan əsgəri həlak olur, 1 əsgər yaralanır. Sağ qalmış 3 əsgər, ölürləri və yaralıları götürərək geri çəkilirlər. Bizim əsgərlərimizin geri çəkilməsindən sonra, erməni dəstəsi Sığnaxdakı yolda olan mövqeləri tutur və bununla da 3-cü və 4-cü vzvodların arxasına çıxırlar.

Şuşakəndə gedən yolu kəsməli olan ikinci vzvod isə ermənilərin pusquşuna düşür. Ermənilər bu vzvodu mühasirəyə alırlar və demək olar ki, vzvod-dakı bütün əsgərlərin hamisini məhv edirlər. Yalnız iki yaralanmış əsgər sağ qalaraq qaça bilir. Onlardan biri olan Azər adlı əsgərin sözlərinə görə, döyüdən sonra o, ermənilərin ratsiya vasitəsilə vzvodu pusquya doğru aparan Maxiş adlı bələdçiylə necə danışıqlar apardığını eşidirdi. Bu danışığın gedisatında bələdçi ona söz verilmiş mükafatı ermənilərdən tələb edirdi. Ermənilər isə cavabında ona deyirdilər ki, get həlak olmuşların avtomatlarını yiğ və onları sat, bu da sənin mükafatın olacaq. Üçüncü və dördüncü vzvodlar isə təyin olunan yoldan kənarə çıxıb, nəzərdə tutulmuş mövqelərdən 2 kilometr daha uzaqda mövqə tuturlar. Buna görə onlar Sığnaxda və Şuşakənddə yollarda döyüşən əsgərlərə yardımına gələ bilmirlər.

Uğursuz başlangıca baxmayaraq, əməliyyat nəzərdə tutulmuş plan üzrə davam etdirilir. Nəbilər kəndində olan dəstə Daşaltıya doğru atəş açmağa başlayır, qarşılığında erməni dəstələri cavab atəsi açırlar. 3-cü və 4-cü vzvodların atəş dəstəyi altında Riad Əhmədovun dəstəsi kəndin içərilərinə doğru irəliləməyə başlayır. Amma "Kələmlik" adlı yerin yaxınlığında Qurban adlı bələdçinin satqınlığı nəticəsində dəstə pusquya düşür və bütün üzvləri ermənilər tərəfindən öldürülür. Riad Əhmədov özü isə itkin düşür. Bir müddətdən sonra 3-cü və 4-cü vzvod kəndin kənarlarından Daşaltıya daxil olurlar və erməni dəstələriyle döyüşə başlayırlar. Lakin bu zaman, Sığnaxda yolda mövqeləri özbaşına tərk etmiş birinci vzvodun əsgərləri "ura" qışqırıqlarıyla 3-cü və 4-cü vzvodların arxalarıyla kəndə girirlər. Kənddə olan azərbaycanlı əsgərlər əlaqənin olmaması səbəbindən gələn vzvodu düşmən əsgərləri olaraq qəbul edirlər və onların arasında atışma başlanır. Nəticədə hər üç vzvod itki verir və həm Daşaltı istiqamətindən, həm də Sığnax istiqamətindəki mövqelərdən erməni dəstələrinin şiddetli atəsi altına düşürlər. Bundan başqa, Sığnax kəndi istiqamətindən gələn erməni dəstəsi Azərbaycan bölmələrinin mövqelərinə arxadan zərbə vurur. Azərbaycan əsgərləri hər tərəfdən sıxlmasına, həmçinin Daşaltı və Sığnax istiqamətindən düşmənin çarpez atəsi altına düşməsinə baxmayaraq, əsgərlərdən heç biri döyüş meydəndən qaçmadı. Mühasirəyə düşmüş əsgərlər döyüşməyə davam edirdilər. Azərbaycanlı əsgərlərin döyüdə şücaət göstərdiyinə dair çoxlu faktlar var. Bir çox azərbaycanlı əsgər əsir düşməmək üçün intihar etməkdən çəkinmirdilər. Belə

ki, hər tərəfdən ermənilərin əhatəsinə düşmüş Elşən Xəlilov F-1 qumbarasıyla özünü partlatdı, həmçinin Zaur Cəfərov əsir düşməmək üçün son gulləsini özünə vurdu.

Daşaltıda vəziyyətin kritik olduğunu görən T.Mehdiyev Xüsusi Təyinatlı Milis Dəstəsinin döyüçülərindən ibarət 5-ci vzvodu kənddəki döyüçülərə kömək üçün göndərir. Lakin cəmi 500-600 metr irəlilədikdən sonra ermənilərin güclü müqavimətiylə qarşılaşan 5-ci vzvod da dayanmağa məcbur olur. Əməliyyatın iflasa uğradığını başa düşən T.Mehdiyev güclü dumanın çökəməsindən istifadə edərək Şuşaya doğru geri çəkilmək əmri verir. 1992-ci il 26 yanvar günü Milli Ordunun sağ qalmış döyüçüləri Daşaltıdan Şuşaya doğru geri çəkilirlər.

Nəticəsi

Bu əməliyyata çox diqqət ayrıılır, çünkü bu əməliyyatda uğursuzluq mühəribənin gedisi ciddi təsir etdi. Daşaltı əməliyyatının gedisatında qələbə mühəribənin gedisatını dəyişdirə və bizim qoşunlarımıza strateji təşəbbüsü ermənilərdən almağa və erməni qoşunlarını müdafiəyə keçməyə məcbur etməyə imkan verirdi. Amma əməliyyatın ugursuzluğundan sonra, Azərbaycan qoşunları uzun müddət faktiki olaraq hücum əməliyyatlarını həyata keçirmədilər və bununla da erməni qoşunları mühəribədə təşəbbüsü ələ aldı. Daşaltıda məglubiyət həmçinin Azərbaycan qoşunlarının və əhalinin döyüş ruhunda ciddi təsir etdi. Lakin eyni zamanda Daşaltıda döyüş bizim əsgərlərimizin bir çox qəhrəmanlıq və cəsarətinin nümunəsi kimi yada salınır. T.Mehdiyevin sözlərinə görə, sonradan sağ qalmış bələdçiləri tapmaq cəhdəri heç nəyə gətirib çıxmadı. O, yanvarın sonuna kimi Şuşada qaldı, amma bu vaxt ərzində bələdçilərdən heç birini tapmadılar. Bir neçə gün sonra Azərbaycan əsgərləri vaxtından gec göndərilmiş zirehli texnikadan və artilleriyadan istifadə edərək Daşaltını güclü atəşə məruz qoydular.

A ZƏRBAYCAN
RBS -

...1991 17 noyabrda, yenidən – ilk olaraq, Heydər Əliyev
Naxçıvanda Azərbaycan bayrağını
XALQINA TƏQDİM ETDİ!

Əgər, bu milli bayraq, yenidən bir daha YÜKSƏKLIYƏ QALXIBSA,
o zaman, düşmən tərəfindən işgal olunmuş bütün torpaqlar uğrunda
ZƏFƏR DƏ LABÜDDÜR!

R.Bahar SONAM

TARİXİN ARAŞDIRMALARI

- 1 AVQUST 1914-CÜ İLDƏ...

dünyanı yenidən bölüşdürmək üçün böyük dövlətlər (İngiltərə, Almaniya, Rusiya...) dünya savaşına başladılar. İngiltərə öz müstəmləkələrini əldən verməmək, Almaniyayı zəiflətmək, Misirdə mövqeyini möhkəmləndirmək, Fələstinə və ikiçayarasına, Rusiya isə Qara dəniz boğazlarına, Qalitsiyaya, Osmanlının ermənilərin yiğcam yaşadığı ərazilərinə sahib olmaq niyyətindəydi. Təbii ki, bu I Dünya savaşında, həm də Fransanın, Almanyanın və başqa dövlətlərin, o cümlədən, müharibəyə 1917-ci ildə qoşulan ABŞ-ın da bəlli maraqları vardı.

IDünya savaşından hələ 6 ay öncə - 26 yanvar 1914-cü ildə rus diplomatiyasının növbəti təzyiqi ilə Osmanlı hökuməti şərqi vilayətlərində islahatlar, o sıradan, həmin bölgədə ermənilərə muxtarıyyət verilməsi ilə bağlı saziş imzalamışdı. Bu nailiyət I Dünya savaşının lap əvvəllərindən ermənilərin Rusiya tərəfində savaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təkan vermişdi.

Katolikos V Gevork "erməni məsələsi"nin həllinin vaxtı çatlığı - Qafqaz canişini Voronsov — Daşkova çatdırıldıqda, o məqamında hər şeyin ermənilərin xeyrinə çözüləcəyini vəd etmişdi. Çar II Nikolayın da Gevorku qəbul etdiyi 15 dəqiqəlik tarixi görüşdə ermənilərin ruslar tərəfində can-başa vuruşmağı istenilir, əvəzində savaşdan sonra "erməni məsələsi"nin həlli vəd olunurdu. Bütün bu münasibətlərin və ümidişlərin nəticəsində çar Rusiyası ərazisindəki ermənilər rus ordusuna 250 min nəfər əsgər verdilər. İngiltərə və ABŞ ordularında da 50 mindən çox erməni əsgəri savaşırdı. Bundan əlavə, erməni liderləri Türkiyə ermənilərindən könüllü bölkülər təşkil edərək, Birləşmiş Qüvvələrin (Antanta və s.) tərəfində vuruşmağa çağırıldılar.

Hələ 1912-ci ildə böyük dövlətlərlə danışqlar aparmaq üçün Tiflisdə yaradılmış Erməni Milli Bürosu 1914-cü ilin sentyabrında rus hökumətindən onun ərazisində erməni könüllü silahlı dəstələri yaratmağa rəsmi icazə aldı. Artıq 1914-cü ilin sonunda 4 belə könüllü silahlı dəstə mövcud idi: bu dəstələrə müxtəlif vaxtlarda Andranik Ozanyan, Arşak Qavatyan (Kerri), Vardan Mehrabyan, Hamazasp Sravantsyan başçılıq etmişdilər.

Qərargah rəisi Yudenich general Yanuşkeviçə teleqram göndərərək, Türkiyədəki erməniləri silahlandırib üsyanı qaldırmaq üçün 25 min tūfəng, 12 milyon gyllə göndərilməsini xahiş etmişdi. O dövr hadisələri barədə Stenford C. Shou belə yazdı: "Erməni könüllülərinin köməyi ilə rus ordusu Van istiqamətində hücumu keçərək, mayın 14-də oranı tutan kimi, iki gün ərzində yerli müsəlman əhalisini kütləvi surətdə qırmağa başladılar". Rusların himayəsi altında Vanda erməni hökuməti qurulmuşdu. İyulun ortalarından hər tərəfdən 250 min erməni gəlib Vanda toplanmışdı. (bax: "Armyanskij genosid. Mif i realnost". səh. 222).

Qafqazdakı erməniləri silahlandırmaq üçün Voronsov Daşkova hərbi nazir Suxomilova yazaraq 5 min tūfəng və 50 milyon gyllə istəyirdi.

Bütün erməni döyüşçülərinin başçısı Andranik Ozanyan mənbələrə görə, Bolqarıstandan gəlmışdı.

Ozamankı "Maşak" erməni qəzetiinin yazdığı kimi, ümməkavropa savaşının (mühəribəsinin) III mərhələsi başa çatmasa da, "Daşnak-süyün"un fealiyyətinin ölümcül nəticələri artıq göz qabağında idi. (bax: Qoloyan Q.A. "Raboçee dvijenie i natsionalnyi vopros v Zakavkazye 1900-1922". Erevan, 1969, səh. 175).

QEYD:

XIX əsrin başlangıcındaki erməni terroruna istinadən...

— "Erməni məsələsi"nin həllinə terror vasitəsilə nail olmaq istəyən daşnak liderlərinin əmri ilə Aleksandropolda kahin Vasilovu, İrəvan dəmiryol stansiyasında Stepan Dramkovu öldürdülər. Tiflisdə general adyutanti knyaz Qolitsinə qarşı sui-qəsd törətdilər, general Əlixanovu, Bakı qubernatoru Naşaşidzəni, Yelizavetpol qubernatorunun müavini Andreyevi, qəza rəisləri Boquslavskini, Smerlinqi, Neşşanskini, Pavlovu, polismeystr Saxarovu, pristav Cavaxovu və b. vəzifəli şəxsləri aradan götürdülər.

Cənubi Qafqazda erməni terroru öz ambisiyalarını diqtəedici səviyyədə həyata keçirmə havası ilə bölgəni sarsılmışdı. Lakin bunu da yetərli hesab etməyən erməni başbilənləri nizami ordu yaratmağa başladılar. Çox çəkmədi ki, Türkiyə və Qafqazdakı erməni gənclərindən ibarət 100.000 nəfərlik ordu ərsəyə gəldi. Ardınca erməni inqilab şurasının hərbi nizamnaməsi də hazırlanırdı (1904). Erməni dəstələri Qafqazdakı türk məskənlərində meydan sulayaraq, silahsız əhalini qılıncdan keçirir, gələcəkdə yaranması planlanan "erməni dövləti" üçün ərazi hazırlayırdılar.

Erməni dövlət xadimi Arkanaz Mravyan "Daşnakutsyunun böhranı" əsərində daşnak siyasetinin mahiyyətini çox sadə və aydın bir dillə açaraq yazırırdı: "Onlar qırğınlar törədir, ancaq bunu böyük bəla hesab etmirdilər. Bircə ki, qırğınlar Avropanın diqqətinə yetərli olsun". Başqa bir tanınmış erməni dövlət xadimi Aleksandr Myasnikyan isə daşnakların fəaliyyətini belə qiymətləndirirdi: "Ermənistən müsəlman və rus kəndlərini onlar odla, qılıncla məhv etdirilər... Daşnak ordusunun başında duran kimlər idi? Aram və Rubendən, Martiros və Poqosadək nadan, talançı, quldur xlebapstlər. Bu ordu silahsız müsəlmanlara divan tutmaqdə, dinc əhalini çapıb-talamaqdə məharətli və cəsarətli idi..."

1914-cü il noyabrın 4-də tərkibində çoxsaylı erməni könüllü bölkələri olan rus qoşunları Osmanlı torpaqlarını işğala başladı. Dörd gün sonra Ərzurumda Körpüköy tutuldu. 1915-ci il yanvarın 3-4-də Sarıqamış, 1916-ci il fevralın 16-da Ərzurum, martın 17-də İsfahan (İran), aprelin 18-də Trabzon işgal edildi. Mayın 2-3-də Xoy və Dilmandə yerli əhaliyə divan tutuldu. Van və Urmiya (Urmu) gölləri arasındaki əraziləri yandırdılar, iyunun 25-də Ərzincan, avqustun 23-də Muş zəbt olundu.

Həsənqala, Sarıqamış, Ərdahan, Qars, İzmir, İrəvan, Ərzincan, Trabzon bölgələrində ermənilər müsəlman (Türk) kəndlərini yerlə yeksan edir, oda qalayırlar, əhalini qılıncdan keçirirdilər. Yerli əhalini məscidlərə doldurub diri-diriyə yandırır, qocaları və cocuqları torpağa basdırır, hamilə qadınların qarınını yarır, körpə balalarını çıxarıb boğur, tikə-tikə edib bişirir və onları öz cocuqlarının ətini yeməyə məcbur edirdilər.

Muş süqut edəndə çəvrədəki 15 kəndin əhalisini erməni hərbçiləri ağır at nalları ilə nallayaraq Hazal gölünə tökmüşdülər. Gənc qızların döşlərini kəsib, manyakcasına əzab verərək, məhv etmişdilər. Beşikdəki yaralı cocuqların ağızına anasının döşünü kəsərək tixamışdılardı. Şeyx Əbdül Qafar Əfəndi başının dərisinin soyulmasına dözməyərək keçinmişdi. Xəstələri, cocuqları və qadınları Təkkə monastrına doldurub diri-diriyə yandırmışdılardı. İ.Malevilin yazdığını görə, ermənilər Dikili-Daşda yüzə yaxın cocuq və qadının başını kəsmişdilər...

Sonralar erməni könüllü hərbi birləşmələrinin terrorcu və bölcü hərəkətlərinin nəzarətdən çıxacağından, bunun Rusiyanın özü üçün də başağrısına çevriləcəyindən ehtiyat edən Qafqaz canişini 1916-ci ilin mayında erməni könüllü dəstələrinin tərxis edilməsi haqqında əmr verdi.

1916-ci il noyabrın 26-da isə Fransa Osmanlı dövlətinə qarşı savaşmaq üçün erməni könüllülərindən - erməni qaćqınlarından ibarət legion formalasdırmışdı. "Şərqi legionu" adlanan hərbləşdirilmiş qurum Kilikiyada gələcək erməni dövləti ordusunun özəyi kimi nəzərdə tutulmuşdu. Həmin legion 1920-ci ilin sentyabrın 27-də tərxis edildi...

Qafqazda baş verən erməni hərbi-siyasi azığlığının zirvə - kuliminasiya nöqtəsi olan 1918-ci il Bakı hadisələrinə aydınlaşdırıldı. 1918-ci ilin başlarında, Osmanlı və Qafqaz bölgələrində baş verən yuxarıdakı zəncirvari, bir çox qarşılıqlı motivlərlə bir-birinə bağlı olan tarixi, siyasi-hərbi olayları sadalamamaq Bakı-Şirvan hadisələrinin mahiyyətinə, ümumiyyətlə, Qafqazda türk-müsəlman (azəri) soyqırımı ilə bağlı zəruri təfsilata kölgə sala bilərdi. O səbəbdən də, hətta bugünkü erməni-azerbaycanlı münaqışesini də həmin tarixi-siyasi kontekstdən çıxarmaq metodoloji səhv olar, yanlış qavramalara və fəaliyyətlərə götürüb çıxarırdı...

1918-ci il Bakı hadisələrinə ən yaxın tarixi (geriyə baxın) ekskurs isə 1917-ci il Rusiyadakı Oktyabr Devrimindən üzübəri ola bilərdi. Belə ki, hakimiyəti ələ alan Lenin I Dünya savaşında yeni Rusyanın - sovetlərin rolunu fərqli görürdü. O, hakimiyəti əldə saxlamaq üçün çar Rusiyasının bəzi imperialist niyyətlərindən, o sıradan, tabeliyində olan xalqları əzmək strategiyasından vaz keçdiyini bildiridi. Hətta xalqlara öz müqəddərətinin teyinində azad olduğunu barədə bəyannamələr də qəbul etdi. **Öslində isə Leninin niyyəti imperializmin yeni - pərdələnmiş formasını yaratmaq** idi. Nümunə üçün demək olar ki, Bakı (Azərbaycan) haqqında Leninin almanınla gizli sövdələşməsi vardi və bu sövdələşmədə almanın öz müttəfiqləri olan osmanlıları sataraq Bakı neftinə görə, türklərə xəyanət etmişdilər. Söhbət 1918-ci il Brest-Litovsk sülh anlaşmasına edilən gizli əlavədən gedir...

Qafqazı yenidən Rusiyaya birləşdirmək üçün Lenin də "erməni kartından yararlanaraq, oktyabr inqilabının "qırxi" çıxmamış - 1917-ci il dekabrın 16-da RSFSR XKS-nin qərarı ilə Stepan Şaumyanı Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar təyin etmişdi. Qafqazda erməni və müsəlmanların hərbi-siyasi güc balansının kəskin şəkildə öz xeyirlərinə olduğunu yaxşı başa düşən erməni liderləri öz siyasi beynlərini və hərbi güclərini tədricən, Bakıya yönəltmişdilər. Təkcə bu faktı xatırlamaq yerinə düşər ki, çar Rusiyası müsəlmanları əsgəri xidmət qəbul etmədiyi halda, Cənubi Qafqazda 250 min erməni Rusiya ordusunun tərkibində xidmət edirdi və ucqarlardakı hərbi hissələr Lenin "inqilabi" ilə tərxis olunduqdan sonra yüz minlərlə erməni hərbçisi öz xidməti silahları ilə Şərqi Anadoluya, əsasən isə, Qafqaz bölgəsinə qan uddururdu.

I Dünya savaşından yüksək mənfəət götürmək üçün ermənilər üç əks cəbhədə vuruşurdular: bir qismları rus, digər qismları Antanta və üçüncü qismları Denikinin tərəfində. İkrah doğuran cəhət isə o idi ki, ermənilərin bu üçüzlülüyünə baxmayaraq, həm Antanta, həm Rusiya, həm də Denikin 1918-ci il Paris sülh konfransında erməniləri dəstekləyirdilərlə.

Lenin və qeyri-qanuni surətdə elan edilmiş ermənipərəst Bakı Soveti qurumu müsəlmanları sosializm, bərabərlik və xalqları öz müqəddəratını azad surətdə təyini prinsipləri ilə arxayınlaşdıraraq, əslində aborigen qafqazlılar, xüsusən də azəri türkləri üçün qorxunc bir tələ hazırlayırdılar.

Beləliklə, Bakı Sovetinin öz hərbi birləşmələrindən başqa, erməni milli şurasının, Daşnaksütynunun başkəsən hərbi bölkələri də Bakıya cəmləşmişdi. Burada eserlərin silahlı qurumları və başqa xristian dəstələri də mövcud idi. Rusiyannın İran və Türkiyə sərhədindəki Qafqaz qarnizonları da öz silah-sursatlarını ya ermənilərə satmış, ya da muzdlu olaraq savaşmaq üçün Bakıya cəmləşdirmişdi. Onları saxlamaq məqsədi ilə Bakının nefti və Xəzərin sərvəti talan edildi.

Bakıda qırğınlar törədərək, bu bölgəni işgal altına almaq üçün ermənilər həm də ideoloji siyasi zəmin hazırlayırdılar. O zaman rus dilində nəşr olunan "İzvestiya" qəzetinin redaktoru Anatas Mikoyan, "Bakinski raboçiy" qəzetinin redaktoru isə Arsen Əmiryan idi. Bu qəzetlərdə guya müsəlmanların, xüsusən də osmanlılardan dəstək alan müsavatçıların xristianlara qarşı kütləvi qırğıñ hazırladıqları haqda ardıcıl materiallər çap edərək, sonra bunların Avropa qəzetlərində yayılmasına nail oldular.

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin əsgəri hissədə ehtiyatsızlıq nəticəsində həlak olan oğlunu dəfn etmək üçün Lənkərandan Bakıya gələn müsəlman "Evelina" gəmisinin tərk-silah edilməsi və onların rəhbəri general Talışxanovun hebs edilməsi hadisələrin gedisi sürətləndirdi. Müsəlman camaat məscidlərə yığışaraq, general Talışxanovun buraxılmasını, müsəlman hərbçilərin silahlarının qaytarılmasını tələb etməyə başladılar.

Bu faktları xristianları təhqir kimi qələmə verən erməni bölkələri 1918-ci il də martın sonuna yaxın Təzəpir məscidi istiqamətindən başlayaraq silahsız müsəlmanlara divan tutdu, şəhəri darmadağın etdilər. Müsəlmanların mədəniyyət mərkəzinin yerləşdiyi "İsmailiyyə" binasını, müsəlman qəzetlərinin çap olunduğu "Kasıp" mətbəəsini və başqa əhəmiyyətli binaları yandırdılar. Bəzi məlumatlara görə, şəhərdə 17 min müsəlman məhv edilmişdi. Qalanları isə canını qurtarib, müxtəlif istiqamətlərdə qaçmağa başlamışdılar.

Bakı hadisələrinin ilk gündündə, hətta Bakı Soveti hakimiyyətinə heç bir aidiyyəti olmayan, birbaşa Rusiya tabeçiliyində olan qırıcı təyyarələr eskadrili Bakını bombalamış, Xəzərdəki Rus hərbi gəmiləri şəhərdəki müsəlman məhəllələrini top atəsi ilə darmadağın etmişdi. Lakin elə həmin gün ruslar Bakıda xristianlara qarşı təhlükənin ermənilər tərəfindən məqsədli uydurma olduğu haqda səhih məlumat əldə etdikdən sonra, dərhal atəsi dayandırmışdılar.

Əjdərbey məscidinin ətrafında və Məhəmmədi deyilən nahiyyədə də kütləvi qırğınlar xüsusü vəhşiliklə özünü bürüzə verirdi. Gənc qadınlara, qızlara təcavüz edilir, onların döşləri və tənasül üzvləri kəsilir, sonra sinnələrindən, başlarından divara mixlanırdılar. Hamilə qadınların bətni doğranır, oğlan cocuqlarının tənasül üzvləri, burnu və qulaqları kəsilir, qocalara sümük ataraq onların ləyaqəti alçaldılırdı...

Hələ XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-İran və Rüsiya-Türkiyə savaşlarından sonra İrandan və Türkiyədən on minlərlə erməni çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilmiş Qafqaza köçürüldü. Köçürülmən ermənilər, əsasən, keçmiş İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının azərbaycanlılar yaşayan torpaqlarında yerləşdirildilər. **Bu köçürmənin gələcək nəticələrini hələ o vaxt Rusiyannın İrandakı səfiri, yazıçı A.S.Qribəyedov görə bilmişdi.** O, öz məlumatlarının birində çar hakimiyyət orqanlarına bildirirdi ki, İrandan köçürülmüş ermənilərin çox hissəsi azərbaycanlı mülkədarların torpaqlarında yerləşdirilmişdi. Qribəyedov yazırkı ki, **yay vaxtı yaylaqda qalan azərbaycanlılar öz torpaqlarına qayıdır başqa dindən olan "gəlmələri" görəndə, çox narazı qalacaqlar.** Bu isə arzuolunmaz nəticələr vərə bilər.

Azərbaycan ərazisinə köçürülmüş ermənilər özlərinə yer elədikcə azərbaycanlıları əsrlərlə yasadıqları qədim oğuz torpaqlarından sixisdirməgə başladılar. Bu barədə inqilabaqədərki çar Rusiyasının rəsmi mətbuatında keçmişdə, əsasən, azərbaycanlıların yaşadıqları ərazilərdə əhalinin milli tərkibinin surətlə dəyişdiyi, ermənilərin sayının durmadan artması barədə külli miqdarda statistik məlumatlar var.

1918-ci ilin mayında Zaqqafqaziya seymi dağıldıldıqdan sonra, burada Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistən respublikaları yaranır. Yarandığı ilk gündən təcavüzkar siyaset yeridən Ermənistən Respublikası qonşu xalqlara qarşı ərazi iddiasına başlayır, 1918-ci ilin dekabrında Borçalını ələ keçirmək üçün Gürcüstana savaş elan edir. Azərbaycan Cumhuriyyəti isə öz varlığının ilk günlərindən bu üç respublika arasında mehriban qonşuluq əlaqəsi yaratmaq istəyir.

1918-ci il mayın 28-də elan edilən Azərbaycan Cumhuriyyəti hökumətinin baş naziri Fətəlixan Xoyski mayın 29-da öz hökumətinin xarici işlər naziri Məmmədhəsən Hacinskiyə yazdı:

— "Biz ermənilərlə bütün mübahisələri həll etdik, onlar ultimatumu qəbul edəcək və savaşı qurtaracaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik".

...Sonrakı tarixi hadisələr göstərdi ki, bu güzəştə getmək ermənilərlə bütün mübahisələri nəinki həll etdi, əksinə, qədim İrəvan xanlığı ərazisinin ermənilərə bağışlanması onların böyük iştahlarını daha da artırdı.

Əvət, 1918-ci ilədək demək olar ki, faktiki ərazisi olmayan Ermənistən 1920-ci ildən Zaqqafqaziya sovetləşəndən bəri əsasən, Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazisini addım-addım genişləndirdi. 70 il ərzində V.I.Leninin yaratdığı "proletar beynəlmıləlciliyi" bayraqı altında Ermənistən Azərbaycan torpaqlarını dinc yolla işgali siyasetini daxildən həyata keçirmişdir.

1920-ci ilin dekabrında Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduğdan iki gün sonra "proletar inqilabı bayrağını uca tutan" Azərbaycan oradakı bütün var-dövlətini Ermənistənin malı elan etdi. "Azərbaycanın qara qanının bundan sonra Ermənistən dəmarlarına axacağı" bildirdi. Üstəlik, Zəngəzur qəzasını da ona bağışladı. Ermənistən isə bununla kifayətlənmək istəmirdi, vaxt var ikən Naxçıvan və Qarabağ da Azərbaycandan qoparmağa can atırdı. Azərbaycan topaqlarını tutmaqdə Ermənistən üçün həqiqətən əlverişli şərait yaranmışdı. Leninin himayəsi ilə mərkəzi hökumət tərəfindən müdafiə olunan erməni-gürcü-bolşevik bloku Qafqazda bütün hakimiyyəti öz əllerinə keçirmişdi. Stalin, Orconikidze, Mikoyan, Myasnikyan, Mirzoyan və başqaları öz iradələrini demək olar ki, bütün Qafqazda, ilk növbədə isə Azərbaycanda diqtə edirdilər. Bu zaman Azərbaycan partiya təşkilatına rəhbərlik edən S.M.Kirov da onlarla hemrəy idi. Azərbaycanda bu güclü bloka qarşı mübarizədə aldadılmış N.Nərimanov demək olar ki, tək qalmışdı. Bu işdə "sapı özümüşdən olan baltalar", başabəla "beynəlmıləlcisi" bolşeviklərimiz də düşmən dəyirmanına su tökməkdə az rol oynamırdılar. Məhz onların köməyi ilə N.Nərimanov Azərbaycandan uzaqlaşdırıldı və Azərbaycanda sarkıslar, mirzoyanlar meydan suladılar.

Nəticədə 1920-ci ildə Zəngəzura sahib olan ermənilər bu torpaqların əsl sahiblərini öz doğma yurd-yuvalarından, el-oba-larından sıxışdırıb çıxardılar. Bu işdə onlar hər cür üsullara, zora, aldatmağa, Moskvada hökumət dairələrindəki mövqelərindən istifadə etməyə can atır, bütün bunlar boşça çıxanda isə dünyaya hayqırıldır ki, "zavallı erməniləri vəhşi müsəlmanlardan" qorumaq üçün bizə dayaq durun.

1921-ci ildə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqındaki planları baş tutmayan ermənilər 1923-cü ildə ona muxtarıyyət verilməsinə nail oldular. Lakin onlar torpaq iddialarından əl çökmir, yavaş-yavaş Azərbaycan kəndlərini öz torpaqlarına qatır, qanuniləşdirildilər. 1929-cu ildə Nüvədi, Exnadzor və Tuqut kəndləri Mehri rayonuna verildi. Elə həmin ildə azərbaycanlılar yaşayan 9 kənd əlavə olaraq, Ermənistəna birləşdirildi.

70 ildə Azərbaycan və azərbaycanlılar yaşayan ərazi ilə bağlı məsələlərdə Ermənistən rəhbərliyi öz qarşılığında başlıca olaraq, iki məqsəd qoymuşdu: Ermənistən ərazisindəki azərbaycanlı əhalini nəyin bahasına olursa olsun aradan sıxışdırıb çıxarmaq, ikinci isə, Azərbaycan Respublikasının torpaqlarının hesabına öz ərazisini genişləndirmək. Bu illər ərzində Ermənistən rəhbərliyə kimin gəlməsinənə asılı olmayaraq, bu vəzifələr dönmədən və ardıcıl şəkildə yerinə yetirilmişdir.

1948-1953-CÜ İLLƏRDƏ

AZƏRBAYCANLILARIN ERMƏNİSTANDAN DEPORTASIYASI

1943-cü il Tehran konfransı zamanı, Sovet-İran münasibətləri müzakirə edilərkən, erməni diasporu SSRİ Xarici İşlər naziri V.Molotovdan İranda yaşayan ermənilərin SSRİ-yə köçürülməsini xahiş etmişdir. Molotov Tehranda məsələni SSRİ KP MK-nin sədri I.Staline çatdırır ve ermənilərin köçürülməsinə razılıq verilir. Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Q.Arutyunov bundan istifadə edərək, xaricdəki ermənilərin Ermənistana köçü bəhanəsi ilə azərbaycanlıların Ermənistandan zorla çıxarılması barədə qərar verilməsinə nail olur.

1947-ci il dekabr ayının 23-də SSRİ Nazirlər Soveti "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qərar çıxarır.

**1947-ci il dekabrin 23-də imzalanmış
SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 nömrəli qərarı.**

Həmin qərara əsasən, 1948-1953-cü illərdə 100 min azərbaycanlı əhali Ermənistandan deportasiya edilərək, Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına köçürülməsi planlaşdırılır. Azərbaycanlılar əsrlər boyu ömür sürdükləri doğma vətənlərindən, dədə-baba yurdlarından - Göyçə, Zəngəzur, Zəngibasar, Vedibasar mahallarından zorla Azərbaycanın Kür-Araz ovalığının ilanmələyən düzlərinə səpələnirlər. "Tam könüllülük" pərdəsi altında köçürürlən bu əhali səfəli yaylaqları, bühlür bulaqları, bağ-bağçaları, doğma ev-eşiklərini, dədə-baba yurdlarını gözü yaşılı tərk edirlər.

Son vaxtlara qədər azərbaycanlıların 1948-1953-cü illərdə köçürülməsinin öyrənilməsi də yasaq olunan mövzulardan idi. Bütün bu illər zülmə düşərək olanlar içün-icin yanmış, qovrulmuş, qorxudan öz dərdlərini belə açıb-ağarda bilməmişdilər. Xalqın bu müsibəti haqda heç də heç nə deyilməmiş, yazılmamışdır. Bəzi bədii, publisistik yazıldarda bu həqiqətlər üstüortülü şəkildə yada salınsa da, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistandan Kür-Araz ovalığına köçürülməsinin əsas səbəbləri tam açılmamış, hadisələr bağlı qalmışdır. Bu haqda ilk dəfə 1988-ci il hadisələrindən sonra açıq danışmağa başlanıldı. Lakin yenə də köçürmələrin sayı, səbəbləri və s. haqqında bir-birinə zidd məlumatlar verilir, rəylər söylənirdi.

Azərbaycan tarixinin qaranlıq səhifələrindən olan bu məsələlərə dair əsl həqiqəti üzə çıxarmaq üçün ilk dəfə olaraq, arxivlərdə geniş araşdırma aparıldı. Əldə edilmiş yeni faktlar, tarixi sənədlər əsasında qələmə alınmış bu yazıda 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən Kür-Araz ovalığına köçürməsinin başlıca səbəbləri, tarixi kökləri açılıb, onların başlarına gətirilən müsibətlər real şəkildə təsvir olunur.

Stalin tərəfindən 1948-1953-cü illərdə həyata keçirilən azərbaycanlıların növbəti deportasiyası zamanı ermənilərin xüsusilə diqqət mərkəzində saxladıqları məsələ iqtisadi, sosial və mənəvi cəhətdən güclü, strateji əhəmiyyətli azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin boşaldılması idi. Bu səbəbdən ilk mərhələdə İrəvan şəhəri (indiki Yerevan şəhəri) yaxınlığındakı yaşayış məntəqələri azərbaycanlılardan təmizlənmiş, sonra isə rayon mərkəzləri, ətraf kənd və qəsəbələrin əhalisi köçürülmüşdür.

Deportasiyaya məruz qalan əhalinin bir hissəsi Ermənistanda dağ rayonlarında yaşadığı üçün Kür-Araz ovalığındaki iqlim şəraitinə çətin alılmışdır. Bu səbəbdən də Kür-Araz ovalığına köçürülmüş on minlərlə azərbaycanlı arasında kütləvi ölüm halları qeydə alınmışdır.

Digər tərəfdən, Ermənistandan köçürürlən bir nəfər də azərbaycanlı Dağlıq Qarabağ ərazisinə buraxılmamışdır. Əksinə, "Böyük Ermənistən" ideyasının həyata keçirilməsi istiqamətində bu ərazinin azərbaycanlılardan boşaldılması işi planlı surətdə davam etdirilmiş və daxili köçürmə adı ilə 1949-cu ildə Dağlıq Qarabağdan 132 ailə (549 nəfər) Azərbaycanın Xanlar rayonuna köçürülmüşdür.

Eyni zamanda Azərbaycan yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi, təhsil və mədəniyyət ocaqlarının bağlanması, rayonların birləşdirilməsi əməliyyatı həyata keçirilmişdir. 1947-1953-cü illərdə azərbaycanlılar yaşayan 60 məntəqənin adı dəyişdirilmişdir. Ümumiyyətlə isə, 1921-1988-ci illərdə Ermənistanda yüzlərlə türk mənşəli yaşayış məskəninin adı dəyişdirilmişdir.

Deportasiya zamanı ermənilərin həyata keçirdikləri hiyləgərlik isə ondan ibarət idi ki, rayon və şəhərlərin əhalisi az sayda azərbaycanlı qalmaq şərti ilə köçürülmüşdür. Azlıqda qalan əhali isə növbəti mərhələdə — Ermənistən ərazisinin tamamilə azərbaycanlılardan "təmizlənməsi" əməliyyatı zamanı ölkədən çıxarılmışdır.

1945-ci ilin noyabrında Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Q.Arutyunov İ.Stalinə məktubunda yenidən Qarabağın Ermənistan SSR-ə verilməsi məsələsini qaldırdı. İş o yerə çatır ki, əgər həmin məsələ müsbət həll olunarsa, onda Qarabağın keçmiş mərkəzi və 1920-ci ildə dağıdılmış Şuşanın bərpası haqqında hazırlanmış əlavə təkliflərin də Mərkəzi hökumətə təqdim olunacağını bildirirdi. Stalin həmin məktubu G.M.Malenkovun üstünə, o isə öz növbəsində cavab üçün Azərbaycan rəhbərliyinə göndərdi. M.C.Bağrov məktuba cavabında bildirir ki, Azərbaycan həmin təklifi etiraz etmir, bu şərtlə ki, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR və Dağıstan MSSR-də əsasən azərbaycanlılar yaşayan, Azərbaycanla həmsərhəd və tarixən Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olmuş ərazilər də onun özünə qaytarılsın. Belə bir şəraitdə məsələnin arzuolunmaz istiqamət ala biləcəyini başa düşən "ulu rəhbər" bu təklifin gələcək inkişafına nöqtə qeyur.

Moskvada mikoyanların, ter-petrosyanların rəhbərlik etdiyi erməni lobbisi təbii ki, bununla birşa bil-məzdi. Onlar manevr etməli olurlar. Əgər Azərbaycan Dağılıq Qarabağ müqabilində öz sərhədlərinə yaxın rəyonlardakı azərbaycanlılar yaşayan torpaqları tələb edirsə, onda niyə tezliklə taktika dəyişdirilməsin? Belə də edirlər. Azərbaycanda heç kəsin gözləmədiyi bir halda 1947-ci il dekabr ayının 23-də "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı çıxır. İ.Stalinin imzaladığı heç bir girişsiz, izahsız, yalnız birdən-birə qərar hissəsindən başlayan bu sənəd, məzmunundan da göründüyü kimi, çox tələsik hazırlanmışdı. 1948-ci il mart ayının 10-da SSRİ Nazirlər Soveti həmin qərara əlavə olaraq ikinci bir qərar qəbul edir. Özü də köçürmə ilə əlaqədar tədbirlər planı ikinci qərarda ətraflı şərh olunur.

Adətən, belə qərarlar qəbul olunarkən onların qəbulundan əvvəl yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar hazırlıq tədbirləri də görülür. Azərbaycanda isə bu məsalə ilə əlaqədar bütün hazırlıq işləri yalnız 1948-ci ilin yanvarından, yeni respublikada SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı alındıqdan sonra başlayıb. **Respublika Nazirlər Soveti isə bu məsələ ilə əlaqədar ilk gizli qərarını 1948-ci il fevralın 2-də qəbul edib.**

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarında göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə "könlülük prinsipləri əsasında" Ermənistan SSR-də yaşayış keçmiş kolxozcu və digər azərbaycanlı əhalisi Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. Onlardan 1948-ci ildə 10 min nəfərin, 1949-cu ildə 40 min nəfərin, 1950-ci ildə isə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutuldu.

Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetlərinə tapşırılırdı ki, köçürülecek əhali arasında köçürülmənin şərtləri və köçürülenlərə dövlət tərəfindən güzəştlər haqqında geniş izahat işləri aparılsın. Köçürülenlər ilə onların yola salınmasından ən gec 10 gün qabaq bütün hesablar aparılsın, qazandıqları əmək günlərinin haqqı ödənilsin, köçənlərin şəxsi istifadəsində olan bütün əmlakın, o cümlədən, heyvan və quşların aparılmasına da şərait yaradılsın.

Həmin qərarla Ermənistandan köçürülen azərbaycanlı əhaliyə aşağıdakı "güzəştlər" edilməsi nəzərdə tutulurdu: köçürülen hər ailəyə pulsuz olaraq iki tona yaxın ev əşyası və kənd təsərrüfatı heyvanları aparılması; köçürülen ailələrin ailə başçısına 1000 manat, hər ailə üzvünə isə 300 manat pul yardım göstərilməsi; köçürülenlər üçün Kür-Araz ovalığında nağd pulla hər ailə başçısının 1,5 sentner və hər ailə üzvünə 0,5 sentner taxıl satın almaqə icazə verilməsi.

— "Kənd təsərrüfatında köçürmə işləri üzrə güzəştlər haqqında" SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 1937-ci il 17 noyabr tarixli qərarı Kür-Araz ovalığına köçürülen azərbaycanlı əhaliyə də şamil edildi. Maraqlıdır ki, bu qərar məhz 1937-ci ilde Sibir, Qazaxistan və Uzaq Şərqə köçürülenlərə aid idi.

Həmin qərara əsasən Ermənistandan köçürülen kolxoçu və digər azərbaycanlı əhaliyə öz taxıl və kartoflarını Ermənistanda taxıl tədarükü orqanlarına, mal-qarantisi ət birliklərinə təhvil verməyə icazə verilirdi. Azərbaycana gəldikdə isə burada onlar yerli taxıl tədarükü orqanlarından və ət birliklərindən müvafiq çəkidə taxıl, kartof və mal-qara ala bilərdilər.

Qərarda kənd təsərrüfatı banklarına tapşırılırdı ki, Kür-Araz ovalığına köçürülen hər ailəyə ev tikmək üçün 20 min manat, mal-qara almaq üçün isə 3 min manat kredit verilsin. Kreditlərin ödənilməsi onlar verildikdən 3 il sonra başlaması, ev tikmək üçün ayrılmış kredit 10 il müddətinə, mal-qara almaq üçün ayrılmış kredit isə 5 il müddətinə ödənilməli idi.

SSRİ Nazirlər Soveti SSRİ Dəmiryolları Nazirliyinə köçürülenlərin daşınmasını təmin etməyi, SSRİ Səhiyyə Nazirliyinə isə köçürülenləri gəldiyi yerdə tam tibbi müayinədən keçirməyi, yollarada tibbi kömək göstərməyi, SSRİ Maliyyə Nazirliyinə isə Azərbaycan SSR-in bütçəsində köçürmə ilə əlaqədar xərcləri nəzərdə tutmağı tapşırırdı.

Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetlərinə tapşırılırdı ki, köçürülmə ilə əlaqədar bir ay ərzində tədbirlər planı hazırlanıb SSRİ Nazirlər Sovetinə məlumat versinlər.

Bu qərarın belə təcili hazırlanmasının mahiyətini onun axırıncı 11-ci maddəsi açır. Burada oxuyuruq:

— "Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistana gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər".

Görünür, hiyləgər A.Mikoyan başda olmaqla Moskvadakı erməni lobbisi Stalini inandırma bilmədi ki, bu təcili köçürmələr xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək üçün lazımdır. Əksərən dağ kəndlərindən köçürülen azərbaycanlıların yerinə xaricdən gələn harın daşnakstün tör-töküntüləri getmədi. Onlar Ermənistən dağ kəndlərini abad etmək üçün deyil, "Böyük Ermənistən" yaratmaq xülyası ilə gəlirdilər. Ona görə də azərbaycanlıların köçürüldüyü dağ kəndlərinin çoxu sonralar xarabazara çevrildi.

1948-ci il mart ayının 10-da SSRİ Nazirlər Sovetinin İ.Stalinin imzası ilə "Ermənistən SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" qəbul etdiyi ikinçi qərarda göstərilirdi ki, o, "SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarına əlavədir". 1948-ci il 10 mart tarixli qərarda artıq köçürmə ilə əlaqədar konkret tədbirlərdən bəhs olunurdu. Burada qeyd edilirdi ki, Ermənistən SSR-dən Kür-Araz ovalığına köçən kolxozçular özləri ilə əsas istehsal vasitələrini - kənd təsərrüfatı maşınlarını, avadanlığı, canlı və mexaniki qoşqu qüvvələrini, bütün növdən olan ev heyvanlarını və quşları, arı ailələrini, nəqliyyat vasitələri və başqa əşyaları da apara bilərlər. Dəyirmənlar, çoxillik ağaclar, elektrik stansiyaları və başqa mədəni-məişət tikililəri buraya daxil deyildir.

Qərarda Ermənistən SSR və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetlərinə tapşırılırdı ki, bir ay müddətinə Ermənistəndən Kür-Araz ovalığına köçürülcək kolxozçular və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistəndən köçürüle bilməyen əmlakının ödənilməsi qaydası müəyyənləşdirilsin. Bu respublikaların nazirlər sovetlərinə tapşırılırdı ki, öz əmlakını satmaqdə köçürülen əhaliyə kömək etsinlər.

Qərarda Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin köçürülen kolxoz təsərrüfatları və əhalinin yerləşdirilməsi şöbəsinin Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçürülmə idarəsinə çəvrilməsi məqsədə uyğun hesab edilirdi.

Kür-Araz Ovalığı Suvarılan Torpaqların İstifadəsi İdarəsinə tapşırılırdı ki, köçürülen kolxozlara texniki yardım göstərilməsi, yaşayış evləri tikilməsi və yardımçı təsərrüfatlar yaradılması üçün tikinti materialları ilə köməklik etsin. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə və SSRİ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə icazə verilirdi ki, "Azərköçürmətikinti" kontoru əsasında Kür-Araz Dövləti Suvarılan torpaqların İstifadəsi İdarəsi tabeliyində "Azərköçürmətikinti" təsti yaradılsın və həmin təsti nəzdində Salyan, Əli Bayramlı, Sabirabad və Puşkin (Biləsuvar) rayonlarında tikinti-quraşdırma kontorları təşkil edilsin. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilirdi ki, Ermənistən SSR-dən kolxozçular və başqa əhalinin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq, hazırlıq işləri üçün /layihələşdirmə, köməkçi müəssisələrin tikintisi, tikinti avadanlıqlarının alınması, tikinti təşkilatlarının yaradılması və s./ 1948-ci ildə respublika üçün ayrılmış limitdən kənar vəsaitdən 11 milyon manat istifadə edilsin.

Həmin qərarla SSRİ-nin müvafiq nazirlik və komitələrinə tapşırılırdı ki, 1948-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sərəncamına əlavə avadanlıq və materiallar buraxılsın. SSRİ Yollar Nazirliyinə tapşırılırdı ki, Kür-Araz ovalığının Lənkəran, Səlyan, Sarıcalar, Saatlı, Daşburun, Ucar və başqa stansiyalarında hərəsində 600 metr uzunluğunda yükləmə-boşaltma meydənləri yaratmaq üçün 1948-ci ildə Kür-Araz Ovalığı Suvarılan Torpaqların İstifadəsi İdarəsinə lazımi qədər material-rels, şpal və s. ayrılsın.

SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarlarından irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci il fevralın 2-də və aprelin 14-də xüsusi qərarlar qəbul etdi. Birinci qərarda həmin il Ermənistən SSR-dən köçürülcək 10 min nəfər əhalini qəbul etmək və yerləşdirmək məsələlərindən bəhs olunurdu.

Burada Saatlı, Salyan, Sabirabad, Əli Bayramlı, Puşkin (Biləsuvar), Ağcabədi və Xıllı (Salyan rayonu) rayon icraiyə komitələrinə bir vəzifə olaraq tapşırılırdı: 1948-ci il fevralın 15-nə qədər köçürülenlərin yerləşdiriləcəyi kolxozlarda olan boş yaşayış evlərinin təmiri və bərpası üçün tikinti briqadaları yaratmaq; onları lazımi nəqliyyat vasitələri və əmək alətləri ilə təmin etmək; öz yaşayış evlərinin bir hissəsini köçürülenlərə vermək istəyən kolxozçuları müəyyən etmək və uçota götürmək; Ermənistən SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Kür-Araz ovalığına köçürülməsinin qaydaları, şərtləri, təsərrüfat-siyasi əhəmiyyəti haqqında geniş izahat işi aparmaq.

Azərbaycan SSR sovxozi, kənd təsərrüfatı, su təsərrüfatı nazirliklərinə, Kür-Araz Ovalığı Suvarılan Torpaqların İstifadəsi və Kür-Araz Su Tikintisi idarələrinə tapşırılırdı ki, 1948-ci ilin birinci yarısında köçürünləri qəbul etmək üçün hazırlıq işləri görsünlər.

Dövlət Plan Komitəsinə tapşırılırdı ki, kolxoz və sovxozlarda köçürünlər üçün nəzərdə tutulmuş yaşayış evlərinin təmiri üçün lazımi tikinti materialları ayırsın.

Azərbaycan Kəndtikintilayihə və Arxitektura işləri üzrə idarələrə tapşırılırdı ki, Kür-Araz Ovalığı Suvarılan Torpaqların İstifadəsi İdarəsi ilə müqavilə əsasında 1948-ci il fevral-iyul aylarında Ermənistandan köçürülcək təsərrüfatların yerləşdirilməsi üçün kolxoz qəsəbələrinin baş planlarının layihələrini hazırlanılsınlar.

Həmin qərarda köckünlərdən ötrü yaradılacaq tikinti təşkilatları üçün mühəndis-texnik kadrların seçilməsi işi Dövlət Plan Komitəsinə, Azərbaycan dilində köçürmə ilə əlaqədar şərtlər və Kür-Araz ovalığı torpaqlarının istifadəsinin xalq təsərrüfatı əhəmiyyətini izah edən rəngarəng plakatların hazırlanması və nəşri Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatına həvalə olunurdu. Azərbaycan SSR Səhiyyə Nazirliyinə tapşırılırdı ki, köckünləri qəbul edən rayonlar, sovxozi və kolxozlarda malyariya və bağırsaq xəstəliklərinə qarşı tədbirlər planı işləyib hazırlanın, bu rayonlarda xəstəxana, ambulatoriya və feldşer məntəqələri şəbəkəsi yaratılsın. Qərara əsasən Maarif Nazirliyi 1948-1949-cu tədris ili üçün köçürünlərin yerləşdiriləcəyi rayonlarda məktəblər və uşaq tərbiyə müəssisələri yaratmalı və genişləndirməli, Ticarət Nazirliyi və Azərittifaq isə köçürünlərlərə ticarət xidməti göstərmək üçün tədbirlər planı hazırlanıb baxılmaqdan ötrü Nazirler Kabinetinə təqdim etməli idi.

Azərbaycan SSR Nazirler Sovetinin 1948-ci il 14 aprel tarixli qərarında isə SSRİ Nazirler Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarları və qərarlardan ireli gələn vəzifələr geniş izah edilir, bunnarın yerinə yetirilməsi üçün respublikanın ayrı-ayrı təşkilatları qarşısında duran vəzifələr dəqiqləşdirilirdi.

Azərbaycan SSR Nazirler Soveti 1948-ci il mayın 13-də bu məsələ ilə əlaqədar əlavə qərar, Azərbaycan KBP Mərkəzi Komitəsi isə **1948-ci il aprel ayının 13-də "Ermənistan SSR-dən kolxozçu və digər əhalinin Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi ilə əlaqədar kütləvi izahat işləri haqqında"** qərar qəbul etdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, köçürmə ilə əlaqədar bütün tədbirlərin həyata keçirilməsinə 1948-ci ilin yanvarından başlandı. Gözlenilmədiyi halda meydana çıxdığına görə, əvvəllər bu işdə bir nizamsızlıq, özünüitirmə halları hiss olunurdu. Demək olar ki, heç kəs nədən başlayacağıni bilmirdi. Lakin totalitar rejimin "üstünlükleri" tezliklə özünü bürüzə verdi. Köçürmə işinin təşkilinə 1948-ci il-də Ermənistandan azərbaycanlıların köçürülcəyi rayonların siyahılarının tərtibindən başlandı. Hər rayondan neçə təsərrüfat və nə qədər adam köçürülcəyi və onların Azərbaycanın hansı rayonlarında yerləşdiriləcəyi müəyyənləşdirilirdi. Bunun üçün 1948-ci ilin yanварında Azərbaycan SSR Nazirler Soveti və Azərbaycan KBP Mərkəzi Komitəsinin nümayəndələri Ermənistandan SSR-ə ezam olunurdular. Onların qarşısında Ermənistandan SSR Nazirler Soveti ilə birgə köçürmə ilə əlaqədar vahid tədbirlər planı işləyib hazırlanıb, eyni vaxtda Ermənistandan köçürülcək azərbaycanlılar arasında köçürmənin şərtləri, güzəştərək haqqında izahat işləri aparmaq vəzifələri dururdu.

1948-ci ilin martında isə Azərbaycan SSR Nazirler Sovetinin sədri T.Quliyev və Azərbaycan KBP Mərkəzi Komitəsinin katibi H.Seyidov Ermənistanda oldular. Onlar Ermənistandan SSR rəhbərləri ilə azərbaycanlılar yaşayan rayonlara yollanaraq kolxozçular arasında köçürmənin qaydaları və şərtləri haqqında izahat işləri aparırdılar. Azərbaycan SSR Nazirler Sovetinin 1948-ci il 13 may tarixli qərarına əsasən həmin il Ermənistandan SSR-in Yerevan şəhərinin Stalin və Span-daryan rayonlarından, habelə, Basarkeçər, Vedi, Artaşad, Noyenberyan, Oktenberyan, Zəngibasar və başqa rayonlarından Azərbaycana 2757 təsərrüfatın (12177 nəfərin) köçürülməsi planlaşdırıldı. Onlardan 6215 nəfərini Kür-Araz ovalığında, 5962 nəfərini isə Azərbaycanın digər rayonlarında yerləşdirmek nəzərdə tutulurdu. Köçürünlər Bakının Əzizbəyov və Voroşilov rayonlarında, habelə, Gədəbəy, Xanlar, Şamaxı (Şəmkir), Martuni, Səfərəliyev, Qasım İsmayılov, Göyçay, Quba, Bərdə, Ağstafa, Ucar, Ağcabədi, Salyan kənd rayonlarında yerləşdirilməli idi.

1948-ci il iyulun 9-da respublika Nazirler Sovetinin sədri T.Quliyev SSRİ Nazirler Soveti sədrinin müavini V.M.Molotova məktubunda Kür-Araz ovalığında 1948-ci ildə köçürülməsi nəzərdə tutulmuş azərbaycanlı əhalini yerləşdirmək üçün yaşayış binalarının olmamasını nəzərə alaraq, onlarım bir hissəsini respublikanın başqa rayonlarında yerləşdirməyə razılıq verməyi xahiş edir. Həm də göstərir ki, köçürünlər əhalinin bir hissəsi Ermənistandan dağ rayonlarında yaşadığı üçün Kür-Araz ovalığında iqlim şəraitinə çətin alısha bilir. Təəssüflər olsun ki, SSRİ Nazirler Soveti bu xahişə müsbət cavab vermir. Nəticədə isə Kür-Araz ovalığına köçürülmüş on minlərlə azərbaycanlı arasında kütləvi ölüm halları baş verir.

1948-ci il mayın 18-də Respublika Nazirler Sovetinin sədri T.Quliyev Nazirler Sovetinin Ermənistandan SSR-dəki nümayəndəsinə təcili təlegramında bildirirdi ki, "mayın 13-də köçürmə planı Azərbaycan SSR Nazirler Soveti tərəfindən yalnız Qubaya köçürülcək 52 təsərrüfat və 232 adəmin köçürmə vaxtını yazdan payiza keçirmək şərtlə qəbul edildi. Onu razılaşdırmaq üçün Ermənistandan SSR Nazirler Sovetinə təqdim edin. Bu məlumatı təxirəsalmadan köçürünlərlərə çatdırın. Köçürmənin həyata keçirilməsi işinə başlayın".

Azərbaycan SSR ərazisində azərbaycanlı köçkünləri qəbul etmək üçün Nazirlər Sovetinin göstərişi ilə respublikanın rayonlarına 27 nəfər məsul şəxsən ibarət nümayəndə göndərildi. Onların vəzifəsi rayonlarda köçürülenləri yerləşdirmək üçün tikililərin vəziyyətini müəyyənləşdirmək idi. Bu məsələ ilə əlaqədar rayon partiya və icraiyyə komitələrinə göndərilmiş məktubda deyilirdi ki, rayonlara göndərilən şəxslərə hərtərəfli şərait yaradılsın ki, onlar həmin rayonlarda olan boş yaşayış binalarına baxsınlar və onlardan yaşayış evləri kimi istifadə edib-ətməməyin mümkünlüyünü təyin etsinlər.

Bu işə əvvəlcə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin şöbə müdürü N.A.Brutens (indi Azərbaycanı bu bəlalara düçər edənlərdən biri məşhur K.N.Brutensin atasıdır), sonra isə R.İ.Sevumyan rəhbərlik edirdi. Necə deyərlər, qoyun qurda tapşırılmışdı.

Ermənistandan köçürülen əhali arasında təbligat aparmaq məqsədilə xüsusi briqadalar yaradılaraq Ermənistan SSR-in azərbaycanlılar yaşayan rayonlarına göndərildi.

Maraqlıdır ki, 1948-ci il mayın axırlarında SSRİ Nazirlər Sovetindən respublika Nazirlər Sovetinə zəng edərək köçürməyə hazırlığın gedisi haqqında məlumat tələb edirlər. **İyunun 4-də Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin imzası ilə SSRİ Nazirlər Sovetinə göndərilən məlumatda** bildirilirdi ki, köçürmə ilə əlaqədar 1948-ci il may ayının 30-na qədər aşağıdakı işlər görülmüşdür: köçürmə planını təmin etmək üçün Azərbaycan SSR-in 28 rayonuna inşaatçı-mühəndislər göndərilmiş və onların qarşısında yaşayış üçün yararlı binaları müəyyən edib, təmir işini təşkil etmək vəzifələri qoyulmuşdur. **"Kənd təsərrüfatında köçürmə işləri üzrə güzəştərlər haqqında"** SSRİ MİK və SSRİ XKS-in 1937-ci il 17 noyabr tarixli qərarı Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək 4000 nüsxə nəşr olunmuşdur. 25 nəfərdən ibarət qrup bu günlərdə izahat işləri aparmaq üçün Ermənistan SSR-ə yola salınacaq. Mətbəə üsulu ilə Azərbaycan və rus dillərində 7000 nüsxə ərizə-anke, 5000 nüsxə isə köçürmə biletini hazırlanaraq Ermənistan SSR-ə göndərilib və onların doldurulması işinə başlanılıb. Köçürmə xərcləri üçün 1948-ci ilin respublika bütçəsindən 13 milyon manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulub. 1948-ci ildə 12177 nəfərin köçürülməsi Ermənistan SSR Nazirlər Soveti ilə razılaşdırılıb.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin kolxoz təsərrüfatlarının köçürülməsi şöbəsi Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçürmə idarəsinə çevrilmiş, Ermənistan SSR-dən kolxozçular və digər azərbaycanlı əhalisinin köçürüleçyi dövr üçün Yerevan şəhərində Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin nümayəndəliyi yaradılıb. Habelə, arayışda köçürülenlər üçün tikiləcək evlərin 6 nümunəvi layihəsinin hazırlanlığı, tikinti materialları və tikinti işlərini təşkil etmək üçün "Azərköçürmətikinti" tərsətinin və onun Salyan, Sabirabad, Əli Bayramlı, Puşkin (Biləsuvar) rayonlarında tikinti kontorlarının yaradıldığı və s. haqqında məlumat verilirdi.

Ermənistan SSR-dən Kür-Araz ovalığına ilk köçkünlər 1948-ci il iyunun əvvələrində gəlir. Azərbaycan SSR Sovxoziar Nazirliliyinin həmin il iyunun 19-da verdiyi məlumatda bildirilirdi ki, qəbul olunan ilk eşalonlarla 44 azərbaycanlı ailəsi gəlmış, onlar Jdanov (Beyləqan) rayonundakı sovxozlarda yerləşdirilmişdir. Məlumatda göstərilirdi ki, gələnlər təmir olunmuş mənzillərlə təmin edilir. Onlar özləri ilə lazımi ev əşyaları gətirmiş, sovxoziar onları miçətgən ilə təmin etmiş, istəyənlər üçün bostan sahəsi ayrılmış və imkan daxilində onlara toxum da verilmişdir. Əmək qabiliyyətli əhali işlə təmin edilmişdir. Onlar əsasən bağlarda və bostanlarda işə düzəldilmişlər.

İyunun 29-da respublika Nazirlər Sovetinin müvəkkili Goranboy stansiyasından xəbor verirdi ki, **"iyunun 28-də səhər saat 9-da 59 vaqondan ibarət eşalon daxil oldu. 101 təsərrüfat, 382 nəfər öz ev əşyaları və heyvanları ilə varid oldu. Qəbul və boşaldılma işləri lazımi qaydada həyata keçirildi. Artıq axşam saat 9-a qədər 98 ailə maşınlara yüklənərək, kolxozlara yola salındı".**

1948-ci il noyabrın 1-nə qədər Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə 1799 təsərrüfatda birləşən 7747 nəfər adam köçürüldü. Həmin müddətdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana özbaşına 2834 nəfərdən ibarət 429 ailə köçmüdü. Beləliklə, 1948-ci il noyabrın 1-nə qədər Azərbaycana 2228 təsərrüfatda birləşən 10584 nəfər adam gəlmişdi.

Həmin ilin dekabrında isə Ermənistandan əlavə olaraq 120 təsərrüfatda birləşən 462 nəfər köçür. Onlardan 65 təsərrüfatda birləşən 209 nəfəri Noyanberyan rayonunun Körpülü kəndinin, 64 təsərrüfatda birləşən 253 nəfəri isə İrəvan şəhərinin sakinləri idi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə, Azərbaycan KBP MK-ya verilmiş məlumatlardan görünür ki, bir sıra rayonlara, o cümlədən, Tovuz rayonuna köçürülenlər çox soyuq qarşılıqlı, onların bir hissəsi tövlələrdə yerləşdirilmişlər. Ona görə də Aşağı Körpülüdən köçürülenlərdən 16 təsərrüfat qonşu Gürcüstan SSR-in Borçalı rayonuna getmiş, 5 təsərrüfat Yuxarı Körpülü kəndinə qayıtmış, 2 təsərrüfat isə Alaverdi mədənlərində işə düzəlmüşdir.

Köçürmənin birinci ili Kür-Araz ovalığında hazır yaşayış evləri, həyətyani sahələr və suvarılan torpaqlar olmadığı üçün əhalinin bir hissəsi Azərbaycanın boş yaşayış evləri olan rayonlarına köçürülrə. Habelə, Ermənistan SSR-in bir sıra dağ rayonları sakinlərinin tələbi ilə onlar düzən rayonlarının təbii şəraitində davam gətirə bilməyəcəkləri üçün onları Azərbaycanın dağ rayonlarına köçürməyi xahiş edir və birinci il buna nail olurlar.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarı ilə 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana 40 min nəfər azərbaycanlının köçürülməsi planlaşdırılmışdır. 1948-ci il köçürməsinin nəticələri göstərdi ki, 40 min nəfər adamı yerləşdirmək o qədər də asan məsələ deyil. Belə ki, 1948-ci ildə köçürülən 10 min nəfərin nisbətən daha çox mənzil ehtiyatı olduğu bir vaxtda köçürülməsinə, respublikanın müxtəlif rayonlarına paylanmasına baxmayaraq, onların çoxu qaramal tövlələrində yerləşdirilmişdi. Belə bir şəraitdə 40 min nəfəri Kür-Araz ovalığına köçürmək və yaşayış evləri, həyətyanı sahələrlə təmin etmək praktiki cəhətdən qeyri-mümkün idi. Ona görə də respublika Nazirlər Sovetinin sədri yenidən SSRİ Nazirlər Sovetinə müraciət etməyə məcbur olur. O öz məktubunda bu çətinlikləri nəzərə alaraq, 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən 12-15 min əhalinin köçürülməsinə razılıq verməyi xahiş edir. Həm də xahiş edir ki, Ermənistan SSR-in dağ rayonlarından köçürülən əhalinin Azərbaycanın iqlim şəraiti əlverişli olan dağ rayonlarına köçürülməsinə, Kür-Araz ovalığına köçürülənlər üçün müəyyən olunmuş güzəştərin onlara da aid edilməsinə icazə verilsin.

1949-cu ildə Respublika Köçürmə İdarəsi Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə göndərdiyi məktub və arayışlarda dəfələrlə bildirirdi ki, yaşayış evlərinin çatışmaması nəticəsində Səfərəliyev, Ağcabədi rayonlarına köçürülənlər dözülməz şəraitdə yaşayırlar. Bəzən bir neçə ailə kiçicik bir daxmada daldalanmalı olur, çox vaxt onlar mal-qara ilə bir tövlədə yaşayırlar. Məsələn, Ağcabədi rayonunun T.Quliyev adına kolxozunda üç ailə qapı-pəncərəsi olmayan, təmir edilməmiş, tavanı daman kiçicik bir daxmada yerləşmişdi.

Köckün Oruceli Əkbərovun ailəsi Səfərəliyev rayonunun Çaparidze adına kolxozunda Həyat Əmrəhovanın evində yaşayır. Dekabrin əvvəllərində O.Əkbərovun əşyaları küçəyə atılmış, 5 nəfərdən ibarət ailə qış gündə açıq səma altında gecələməli olmuşdur. Köckün Həcər Əkbərovanın ailəsi də dəfələrlə küçəyə atılmışdır. 8 nəfər ailə üzvü olan Hüseyn Əliyevi İlyasovun evində kiçik bir otaqda yerləşdirmişlər. Ev sahibi, onun arvadı və uşaqları H.Əliyev gündüz evdə olmayan vaxt uşaqlarını həmin otağa qatıb qapını bağlayır, söyüb təhqir edirdilər. Bu da köçürülənlər arasında haqlı nərazılığa səbəb olurdu. Köçürmə idarəsi xəbər verirdi ki, köckünlərin ərzaq və çox işlənən mallarla təchizi işi də olduqca acıncıqlı vəziyyətdədir. Köckünlər çay, qənd, duz, paltar sabunu, neft, lampa və s. çox işlənən mallar ala bilmir, rayon partiya komitələrinin katibləri və icraiyyət komitələrinin rəhbərləri isə onların ehtiyaclarına heç cür diqqət yetirmirlər. Nəticədə, köçürülənlər üçün dözülməz şərait yaranır, onların arasında nərazılıqlar artır, davاقلماqla olur, bu isə köçürmənin ümumi gedişinə mənfi təsir göstərir. Bütün bunları nəzərə alaraq, Ermənistan SSR ilə razılışdırılırla, 1949-cu ildə 15713 nəfərin, yaxud 3818 təsərrüfatın köçürülməsi planlaşdırılır. Onlardan 5420 nəfəri yazda, 10293 nəfəri isə payızda köçürülməli idi. Lakin həmin ilin sentyabrına qədər SSRİ Nazirlər Soveti bu planla razılaşmır. SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçürmə İdarəsinin rəisi S.Çeremuşin Respublika Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev məktubunda bir daha xatırladır ki, 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə 40 min azərbaycanlı əhalili köçürülməlidir. Həmin ilin 9 ayı ərzində köçürmənin vəziyyəti haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinə məlumat vermək üçün hesabat tələb edir.

Bu məsələ ilə əlaqədar Respublika Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev 1949-cu il oktyabrın 21-də yenidən SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini G.M.Malenkova müraciət etməli olur. O bildirirdi ki, 90 min adamı və 21 min təsərrüfatı yerləşdirmək üçün ən azı 20 min yaşayış evi tələb olunur. Bununla yanaşı istehsal binaları, məktəblər, xəstəxanalar, su təchizatı müəssisələri, hamamlar və s. tikintisi də zəruridir. Bunun üçün ən azı 400 milyon manatlıq tikinti-quraşdırma işi görülməlidir. Belə böyük bir işin öhdəsindən isə Azərbaycan respublikası öz gücü ilə iki il müddətinə gələ bilməz. Bunları nəzərə alaraq, Respublika Nazirlər Soveti 1949-cu ildə köçürmə planını **10 min nəfərə endirməyi xahiş** edir.

1949-cu ilin oktyabrında Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsi Respublika Nazirlər Sovetinə məlumatında bildirirdi ki, həmin ildə 10 min azərbaycanının köçürülməsi planlaşdırılıb, oktyabrın 22-nə qədər isə 983 təsərrüfat (4000 nəfər) köçürülmüş, 1500 təsərrüfatı (6000 nəfəri) əhatə edən azərbaycanlılara isə köçürmə biletini verilmişdir. Müvafiq qrafiklər üzrə dəmiryol eşalonlarında yola salınmaq üçün hazırlıq işləri görülmüşdür. İdarə bildirirdi ki, köçürmə planı müvəffəqiyyətlə yerinə yetiriləcək. Lakin Ermənistan SSR-də azərbaycanlı əhalini dəmiryol stansiyalarına getirmək üçün benzin çatışır. Köçürmə planının yerinə yetirilməsi, azərbaycanlı əhalinin Ermənistanın dəmiryol stansiyalarına getirilməsi məqsədilə Azərbaycan SSR öz yanacaq fondundan 60 ton benzin ayırır.

Ermənistan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini A.Piruzyan həmin il dekabrın 2-də Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinə məktubunda bildirirdi ki, 1949-cu il planına görə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana 3278 təsərrüfat, yaxud 15276 nəfər köçürülməlidir. Faktiki olaraq, 2368 təsərrüfat, yaxud 10595 adam köçürülmüşdür. Plan üzrə köçürmək üçün tam hazır olan 628 təsərrüfat, yaxud 3201 nəfər çətin vəziyyətdə qalır. Onlar oktyabr-noyabr aylarında Azərbaycana köçürülməli idilər. Ona görə də köckünlər öz evlərini, mal-qara üçün tədarük etdikləri yeni, qış yanacağını, ərzaq məhsullarını, bəzisi isə ev əşyalarını da satmış, demək olar ki, açıq səma altında qalmışlar. Azərbaycan Köçürmə İdarəsi onları bu il köçürmək imkanı olmadığını bildirir. A.Piruzyan isə məktubunda T.Quliyevdən xahiş edir ki, bu işə qarşıraq həmin əhalinin köçürülməsinə köməklik göstərsin.

Ümumiyyətlə, 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı əhali kütłəvi şəkildə Kür-Araz ovalığında Zərdab, Əli Bayramlı, Kürdəmir, Göyçay, Mirbəşiri, Salyan, Sabirabad, Yevlax rayonlarına köçürüldür. Yaşayış evlərinin, ictimai binaların, içməli suyun və s. olmaması həmin rayonların rəhbərlərini məcbur edirdi ki, bütün vasitələrdən istifadə edərək, köçürünlər qəbul etməkdən imtina etsinlər. Sənədlərdən aydın olur ki, Ermənistan SSR-dən gəlmiş eşalonlar günlərlə dəmiryol stansiyalarında dayanır, yalnız yuxarıdan olunan təzyiq onları məcbur edirdi ki, köçürünləri qəbul etsinlər.

Yevlaxda, Sabirabadda, Uçarda və s. rayonlarda bu cür hal-lara təsadüf olunurdu. Əgər qəbul edilirdilərsə də, köckünləri yerləşdirməyə yer tapılmır, onlar yerli kolxozçuların evlərinə paylanır, bu da həm gəlmələr, həm də yerli əhali üçün əlavə narahatlıqlar törədir, narazılıqlar yaradırı.

Buna görə də 1949-cu ilin dekabrında Respublika Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev bu məsələ ilə əlaqədar yenidən SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini G.M.Malenkova müraciət etməli olur. T.Quliyev öz məktubunda göstərirdi ki, iki il müddətində köçürmə planının qeyri-kafi şəkildə yerinə yetirilməsinin başlıca səbəbi Kür-Araz ovalığına köçürünlər üçün lazımi yaşayış evlərinin və mədəni-məişət ocaqlarının yaradıla bilməməsidir. 1948-1949-cu illərdə Ermənistan SSR-dən köçürünlər əsasən yerli kolxozçuları sixışdıraraq, onların evlərinə yerləşdirilmişlər. Artıq respublika orqanlarının və rayon təşkilatlarının bu sahədə imkanları tamamilə tükenmişdir. Yeganə yol yeni evlər tikməklə köçürünləri qəbul etməkdir. Məktubda göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR-in 1950-ci ilin xalq təsərrüfatı planında 3500 təsərrüfatın (15 min nəfərin) köçürülməsi planlaşdırılır. Bunun üçün isə 3500 ev tikilməlidir. Azərbaycan köçürmə tikinti trestinin və kolxozların illik tikinti imkanlarını nəzərə alaraq, Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülcək əhali üçün köçürmə planında dəyişikliklər etmək, 1951-ci ildə 10 min, 1952-ci ildə 20 min, 1953-cü ildə 20 min, 1954-cü ildə isə 15 min adamin köçürülməsini nəzərdə tutmaq xahiş olunurdu.

Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə bağlı mübahisə doğuran məsələlərdən biri də oradan köçən əhaliyə verilməli olan ictimai və fərdi təsərrüfatlara məxsus mal-qaranın sayı ilə bağlı idi. Bununla əlaqədar 1949 və 1950-ci illərə aid çoxlu sənədlər qorunub saxlanır. 1949-cu ilin dekabrında Ermənistan SSR-in köçürmə idarəsinin teleqramında deyilirdi ki, dekabrın 26-na qədər köçənlər özləri ilə 8138 baş qaramal, 19237 baş davar, 312 baş at, 81 baş donuz aparmışlar. Onlardan da guya 5114 baş qaramal, 14824 baş davar, 257 baş at və 81 baş donuz kolxoz təsərrüfatlarının payına düşür.

Azərbaycan köçürmə idarəsinin məlumatına görə isə, 1949-cü il dekabrın 1-nə qədər köçənlər özləri ilə cəmi 5019 baş qaramal, 9374 baş davar, 177 baş at götirmişdilər ki, onlardan da 1677 baş qaramal, 4231 baş davar və 109 baş at ictimai təsərrüfatın payına düşürdü.

Bundan sonra bu məsələ ilə əlaqədar Moskva, Bakı və İrəvan arasında çox intensiv yazışma və teleqramlar mübadiləsi başlanır. Nəhayət, 1950-ci il yanvarın 11-də Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri S.Karapetyan bu məsələni həll etmək üçün şəxsi məktubla öz müavini Astvazaturyanı Bakıya göndərir. Nəticədə, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetləri sədrlərinin adından SSRİ Nazirlər Sovetinə belə bir telegraf göndərilir ki, 1950-ci ilin 1 yanvarına qədər Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülnən əhali özləri ilə ictimai təsərrüfatlardan 4502 baş qaramal, 12720 baş davar, 206 baş at və 66 baş donuz, şəxsi təsərrüfatlardan isə 2607 baş qaramal, 4178 baş qoyun və 64 baş at götirmişlər. Teleqramda xahiş olunurdu ki, həmin sayda heyvan Ermənistan SSR-in hesabından çıxarıllaraq, Azərbaycan SSR-in planına əlavə olunsun.

Köçürünlər mal-qaranın sayı belə dəqiqliklə qeydiyyatdan keçirildiyi halda, 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülmüş azərbaycanlı əhalinin dəqiq uçotu olmamış, köçürünlərin sayı haqqında Respublika Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin eyni ildə və hətta eyni ayda verdiyi məlumatlarda onların sayı müxtəlif cür göstərilmişdir. Məsələn, həmin idarə rəisinin SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçürmə İdarəsinə 1952-ci il 25 sentyabr tarixli məktubunda 1948-1952-ci illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına 8082 təsərrüfatın (34513 nəfərin), həmin il sentyabrın 17-də isə respublika Nazirlər Sovetinə yazdığı məlumatda isə 9123 təsərrüfatın (38767 nəfərin) köçürüldüyü göstərilir. Özü də Köçürmə İdarəsi Azərbaycan SSR-ə köçürünlər və köçənlərin ümumi sayını deyil, yalnız Kür-Araz ovalığına köçənlərin uçotunu aparmışdır.

1950-ci il yanvarın 10-da Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti və Azərbaycan KBP Mərkəzi Komitəsi "Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığı rayonlarına köçürülmüş kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin təsərrüfat cəhətcə yerləşdirilməsi ilə əlaqədar təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında" qərar qəbul edir. Həmin qərarda göstərilirdi ki, 1948-1949-cu illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına 4674 təsərrüfat (20000 nəfər) köçürülmüşdür. Köçürünlərdən 1410 ailə yerli sovetlər və kolxozçulara məxsus evlərdə, 3264 ailə isə yerli kolxozçuları sixışdırmaq hesabına yerləşdirilmişdir. Qərarda köçürünlər üçün tikinti işlərinin yarımaz vəziyyəti də qeyd olunur. Bu məqsədlə iki ildə cəmi 80 təzə ev tikiilmişdi. Həmin qərarda köçürünlər üçün evlərin və ictimai məişət müəssisələrinin genişləndirilməsi tədbirlərindən də ətraflı bəhs olunur.

1950-ci il martın 14-də Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Ermənistan SSR-dən yaz köçürmə planını və həmin il avqustun 25-də isə payız köçürmə planını təsdiq edən iki qərar qəbul edir. Birinci qərarda yazda 1672 təsərrüfatın (6510 nəfərin), payızda isə 1747 təsərrüfatın (7851 nəfərin) köçürülməsi planlaşdırılmışdır.

1950-ci ildə köçürmə ilə əlaqədar respublika təşkilatları qarşısında duran başlıca vəzifə köçürünlər üçün yeni evlər tikmək işinin təşkili idi.

Sənədlərdən göründüyü kimi, 1950-ci il köçürmənin ən ağır ili olmuşdur. Köçürünləri yerləşdirmək üçün yaşayış evləri yox idi. Azərbaycan Köçürmə Tikinti Tresti və onun rayonlardakı kontorları bu işin öhdəsindən gələ bilmirdi. Məsələn, həmin ilin yanварında Qaradonlu dan alınmış telegramda göstərilirdi ki, 3-cü sutkadır ki, 11 köckün və qonu boşalmır. Həmin ilin noyabrında Ucardan alınmış digər telegramda deyilirdi ki, Zərdab rayonuna köçürülmək üçün Ucar stansiyasına gəlmiş 52 ailə bir aydan artıqdır ki, açıq səma altında gecələyir, vəziyyət çox ağırdır. Köçürünlərin bir qismi Jdanov (Beyləqan) rayonunda yerləşdirilmələrini xahiş edirdilər. Cənubi onların qohum-əqrəbələri, həm-yerliləri əvvəller bu rayona köçürülmüşdül. Göründüyü kimi, Ermənistanın bir kəndindən gələnlər müxtəlif rayonlara, kəndlərə, kolxoz və sovxozlara paylanırdılar. Bu da onların haqlı narazılığına səbəb olurdu. Onlar müxtəlif kolxozlara səpələnir, gətirdikləri ictimai əmlak və mal-qara isə bu və ya digər kolxozda qalırı.

1950-ci ildə köçürünlər üçün 3500 ev tikmək planlaşdırılmış, faktiki isə 470 ev tikilmiş, plan 13,4 faiz yerinə yetirilmişdi. 1488 köckün ailəsi həyətyani təsərrüfat sahəsi ilə təmin olunmamışdı. 1950-ci ildə köçürünlər üçün ev tikmək və mal-qara almaq məqsədilə ayrılmış 19 milyon manat kreditin yalnız 13,9 milyon manatı (73 faizi) xərclənmişdi.

...1950-ci ilin noyabrında Ermənistan SSR-in Zəngibasar rayonu Rəhimabad kəndindəki "Azad" kolxozundan Azərbaycan SSR-in Ağcabədi rayonunun Molotov adına kolxozuna köçürülmüş Əmir İsmayılov 1951-ci il avqustun əvvəlində yenidən öz doğma kəndinə qayıdır. Avqustun 13-də isə Yerevandan Moskva ya İ. Stalinin adına aşağıdakı məzmunda telegram göndərir: "Əziz atamız Stalin! Sizə məlum edirəm ki, bizi 1950-ci ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürdülər. Yenə də geriyə - Ermənistana qayıtmalı olduq. O səbəbə ki, Azərbaycanda bizim yaşayışımız üçün şərait yoxdur. Azərbaycanın iqlim şəraiti bizə uyğun deyil. Uşaqlarımız orada tələf oldu, özümüz isə bu günə qədər də xəstəyik. Əziz ata! Sizdən xahiş edirik ki, bizə imkan verəsiniz, yenə də Ermənistan SSR-də yaşayaq".

Xalqın müsibətlərinin əsl səbəbkarının adına göndərilmiş bu telegramın surəti Moskvadan Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin adına göndərilərək, xəbər verildi ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin tapşırığı ilə Baş Köçürmə İdarəsinin inspektoru V.Nesteroviç həmin ərazini yerində yoxlamaq məqsədilə Azərbaycana gəlib Ağcabədi rayonunda olacaq, oradan isə Ermənistan SSR-in Zəngibasar rayonuna gedəcək. Ona hərtərəfli köməklik göstərilməsi tapşırıldı.

Sənədlərdən görünür ki, V.Nesteroviç Azərbaycan və Ermənistan köçürmə idarələrinin nümayəndələri ilə birlikdə yuxarıda göstərilən rayonlarda olmuşdur. Lakin həmin yoxlamanın nəticələri barədəki sənədlər arxivdə rast gəlmədi.

1951-ci ildə SSRİ Nazirlər Sovetin yanında Baş Köçürmə İdarəsi özünün kollegiya iclaslarında üç dəfə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi vəziyyətini müzakirə etmişdir. Hər dəfə də köçürmə işinin qeyri-qənaətbəxş getdiyi qeyd olunmuşdur. Köçürmə idarəsi kollegiyasının 31 yanvar 1951-ci il tarixli qərarında qeyd olunurdu ki, 1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülmüş 8110 ailədən 4878-i yaşayış evləri ilə təmin olunmamışdır.

Həmin il aprelin 28-də və avqustun 28-də bu məsələ yenə də SSRİ Nazirlər Sovetin yanında Baş Köçürmə İdarəsində müzakirə olunur və köçürmə işinin yarımaz vəziyyəti ilə bağlı SSRİ Nazirlər Sovetinə məlumat vermək haqqında qərar qəbul edilir.

Görünür ki, Baş Köçürmə İdarəsinin 1951-ci ildə Azərbaycana köçürmə ilə əlaqədar məsələlərə belə maraqlı göstərməsi səbəbsiz deyildi. Həmin il Ermənistan SSR-dən Kür-Araz ovalığına köçürülmüş azərbaycanlı əhali arasında geri qayıtma hallarına təsadüf edildi. Ermənistan SSR-dən azərbaycanlılar ictimai təsərrüfatları qoyaraq, özbaşına Azərbaycana köçərkən Ermənistan SSR rəhbərləri susur, bir dəfə də olsun buna etirazlarını bildirmirdilər. Lakin Kür-Araz ovalığına köçürülmüş azərbaycanlıların öz dədəbaba yurdalarına qayıtması halları müşahidə edilən kimi, Ermənistan SSR rəhbərləri, necə deyərlər, əsl həyəcan təbili çıaldırlar. 1951-ci ilin may-iyun aylarında Ermənistan SSR Nazirlər Soveti, onun köçürmə idarəsi, rayon icraiyyə komitələri Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə, SSRİ Nazirlər Sovetin yanında Baş Köçürmə İdarəsinə məktub və telegramlar göndərərək, geri qayıtma halları ilə əlaqədar böyük hay-küy kampaniyasına başlayırlar. Ermənistan SSR köçürmə idarəsinin rəisi mayın 27-də 360 ailənin, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri S.Karapetyan mayın 29-da 376 ailənin, Axta rayon icraiyyə Komitəsinin sədri isə təkcə Axta rayonuna 117 ailənin qayıtdığını bildirirlər. Onları qorxudan başlıca məsələ - qaydan ailələrin hələ köçürülməmiş ailələr arasında apardıqları təbliğat idi. S.Karapetyan öz telegramında bildirirdi ki, hökumət tərəfin-dən müəyyən olunmuş köçürmə qaydalarını pozduqları üçün geri qayıdanları Ermənistan qəbul edə bilməz.

Ermənistan SSR tərəfindən qayıtma ilə əlaqədar qaldırılmış bu qalmaqla nəticəsində Azərbaycan rəhbərliyi Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsindən geri qaydanlar haqqında arayış tələb edir. Arayışda göstərilirdi ki, Ermənistana qaydan ailələrin sayı S.Karapetyanın telegramında göstərildiyi kimi, 376 deyil, cəmi 215-dir. Qeyd edilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə Ermənistana SSR-dən cəmi 8018 təsərrüfat (34382 nəfər) köçürülmüşdür. Ermənistana SSR-in aran rayonlarından Kür-Araz ovalığına köçürülmüş azərbaycanlılar buranın kolxoz və sovxozlarda vicdanla işləyirlər. Ermənistana Axta, Basarkeçər, Qarabağlar kimi, dağ rayonlarından köçürülmüş əhali isə dəfələrlə Kür-Araz düzənlilikinin iqliminin onlara düşmədiyindən şikayətlənir, Azərbaycanın dağ rayonlarına köçməyə icazə verilməsini xahiş edirlər. Lakin SSR Nazirlər Sovetinin qərarında yalnız Kür-Araz ovalığına köçürmək nəzərdə tutulduğu üçün onların tələbləri yerinə yetirilmir. Arayışda göstərilirdi ki, əgər Azərbaycanın dağ rayonlarına köçməyə icazə verilərsə, onda onları bir neçə günün içərisində Azərbaycana qaytarmaq olar. Lakin onların qeyri-qanuni tələbi (**görəsən, niyə zorla köçürmə qanuni olurdu, lakin onların dağ rayonlarına köçürmələrini tələb etmələri qeyri-qanuni - A.P.**) yerinə yetirilərsə, bu, gələcəkdə köçürmə işinə mənfi təsir göstərə bilər. Çünkü Azərbaycana köçürülmək üçün əsasən dağ rayonlarının əhalisi qalıb. Əgər indikilərə güzəştə gedilsə, onlar da dağ rayonlarına köçürülmələrini tələb edə bilərlər.

S.Karapetyanın 29 may tarixli telegramı ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti həmin il iyunun 7-də xüsusi qərar qəbul edir. Bu məsələnin Nazirlər Sovetində müzakirəsi zamanı azərbaycanlıların geri qaytarılması əsl faciə kimi qarşılanır. Bütün günahlar Azərbaycan Köçürmə İdarəsi rəhbərlerinin üzərinə qoyulur, bu hadisəyə siyasi qiymət verilərək, onlar siyasi kütlükdə ittiham olunurlar.

Respublika Nazirlər Sovetinin qərarı ilə N.Allahverdiyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsinin işçiləri həmin ilin iyun-iyul aylarında Ermənistana gedib, orada yerli rayon icraiyyə komitələri ilə birlikdə geri qaydanların siyahısını dəqiqləşdirirlər. Müəyyən olunur ki, 1951-ci il iyunun 1-nə qədər 376 təsərrüfat deyil, cəmi 217 təsərrüfat (872 nəfər) geri qayıtmışdır. Köçürmə İdarəsi işçilərinin respublika Nazirlər Sovetinə təqdim etdiyi arayışda göstərilirdi ki, S.Karapetyanın telegramindəki rəqəmlərə köçürmə zamanı, həbsdə, ordu sıralarında olmuş, düzgün olmayaraq, köçürmə siyahısına salınmış adamlar da daxildir. Arayışda göstərilirdi ki, tekçə onların yoxladıqları rayonlarda 1948-1950-ci illərdə 1000 təsərrüfatdan yuxarı azərbaycanlı ailəsi ictimai əmlakına toxunmadan Ermənistana SSR-ni tərk etmiş, Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına köcmüşlər.

Övvəlki illərdə olduğu kimi, 1951-ci ildə də köçürmə məsəlesi Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin diqqət mərkəzində olmuşdur. **Həmin il oktyabrın 11-də Nazirlər Soveti "Ermənistana SSR-dən köçürünlərin təsərrüfat cəhətdən yerləşdirilməsi və 1951-ci il payız köçürmə planının yerinə yetirilməsinin gedisi haqqında" qərar qəbul etmişdir.** Qərarda göstərilirdi ki, 1951-ci ilin 9 ayı ərzində 3400 yeni ev tikilərək köçürünlərə təhvil verilməli idi. Lakin cəmi 2231 ev tikilmiş, tikinti planı 65,7 faiz yerinə yetirilmişdi.

1951-ci ildə cəmi 1500 təsərrüfatın Ermənistana SSR-dən Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına köçürülməsi planlaşdırılmışdı. Köçürülməsi nəzərdə tutulan 400 ailə — Yerevandan olan müəllimlər, müxtəlif idarə işçiləri, redaksiya əməkdaşları, həkimlər, evdar qadınlar və başqaları idi. Onların ixtisaslarına uyğun Kür-Araz ovalığının pambıqcılıq rayonlarında iş olmayı üçün Ermənistana SSR Köçürmə İdarəsi 1951-ci il köçürmə planından 400 təsərrüfatı çıxaraq 1100 təsərrüfatı köçürməyi təklif edir. 1951-ci ilin yazında 300 ailənin köçürülməsi planlaşdırılmış, əslində isə, 311 ailə köçürülrək, plan 103,6 faiz yerinə yetirilmişdi.

1952-ci il yanvarın 17-də Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti "1952-ci ildə Azərbaycan SSR-ə köçürmə planı və köçürünlər üçün yaşayış evlərinin hazırlanması haqqında" qərar qəbul edir. Qərarda göstərilirdi ki, 1951-ci il köçürülməsi üçün yaşayış evlərinin tikilməsi işi qeyri-qənaətbəxş şəkildə aparılmışdır. Planda 1100 təsərrüfatın köçürülməsi nəzərdə tutulmuş, əslində isə, 909 təsərrüfat köçürülmüş, köçürmə planı 82,6 faiz yerinə yetirilmişdir. 1951-ci il planında 5000 yaşayış evinin tikintisi planlaşdırılmış, əslində isə, 3704 ev tikilib istifadəyə verilmiş, plan 74, % yerinə yetirilmişdi.

Qərarda 1952-ci ildə Kür-Araz ovalığına 1200 təsərrüfatın köçürülməsi planlaşdırılmışdır. Həmin ildə köçürünlər üçün 2500 yaşayış evi tikmək nəzərdə tutulurdu.

Ölbəttə, illər keçidkə köçürmə idarəsinin köçürmənin təşkili ilə əlaqədar təcrübəsi də artırdı. Köçürünlər üçün tikilən evlərin sayı çoxalır, yeni qəsəbələr salınır, kəndlərin görkəmi dəyişirdi. Bununla yanaşı, köçürünlər üçün hələ də lazımı şərait yaradılmamışdı. İçməli su, mənzil-məişət, səhiyyə və mədəni xidmətin səviyyəsi olduqca aşağı idi.

Ermənistana SSR-in Vedi rayonu Qoşaqovaq kəndinə köçürülmüş 24 ailə adından İzzət Əliyev, İbrahim Allahverdiyev, Cavad Cavadov, Yolçu Əliyev və başqalarının 1953-cü il aprelin 3-də Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə yazdıqları ərizədə açıqlanır: "Biz 1952-ci ilin oktyabrında Ermənistana SSR-nin Vedi rayonundan köçüb Ağdaş rayonuna gəlmişik. Yeni köçüb gəlmiş 24 ailəni yararsız, təmirə ehtiyacı olan darısqal binalarda yerləşdirmişlər. Gələrkən bize yazda 1953-cü ilin yazında yeni yaşayış binalarının tikiləcəyini və etdikləri halda, hələ də biz ev sahibləri ilə gündə qalmaqla salmaqla həmin evlərdə yaşayırıq. Ev sahibləri bizə verilən evlərdən tezliklə çıxmış tələb edirlər. 15-16 kvadrat metr sahəsi olan evdə 10-12 nəfər qalırıq... Rayon rəhbərləri yeni köçüb gələn kolxozçuların kənddən çıxb getməsinə çalışırlar".

1952-ci ildə Ermənistan SSR-dən köçürmə planı 124,6% yerinə yetirilir. Köçürülenlər üçün evlər tikilməsi planı isə 80,6% ödənilir.

1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra Ermənistan SSR-dən Kür-Araz ovalığına köçürmənin sürəti azalır. Bundan sonra isə əks proses gedir. Azərbaycana köçürülmüş əhalinin qayıtmağa başlayır. Bu proses 1954-cü il-də daha da sürətlənir. Ermənistan SSR rəhbərləri buna qəti etirazlarını bildirirlər. 1954-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirinin nümayəndə heyəti - başda nazir müavini Möhsün Poladov olmaqla Ermənistan SSR-in azərbaycanlılar yaşayış rayonlarını gəzir, onların geri qayıtmaması səbəblərini araşdırırlar. Onlar öz məlumatlarında göstərildilər ki, geri qayıtmağın başlıca səbəbi Kür-Araz ovalığında köçürülenlər üçün lazımi şəraitin olmaması, Ermənistanın dağ rayonlarından köçürülen azərbaycanlıların bu yerlərin iqliminə uyğunlaşa bilməməsidir. Onların məlumatına görə, 1954-cü ilin aprelinə qədər 1155 təsərrüfat geriyə, özlərinin əvvəlki yerlərinə qayıtmışlar.

Arayışda geriyə qayıtmanın qarşısını almaq üçün konkret təkliflər də irəli sürüldü. Bu təkliflər sırasında Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığında onlar üçün əlverişli şərait yaradılmış, Ermənistan SSR-ə dönenləri orada yenidən məskunlaşmağa qoymamaq, özləri üçün yeni evlər tikməyə, həyətyani təsərrüfat yaratmağa icazə verməmək və sairə təklif olunurdu.

1954-cü ilin mayında və sentyabrında azərbaycanlı əhalinin köçürüldüyü rayonların icraiyə komitələrinin sədrlərinə və rayon partiya komitələri katiblərinə respublika partiya və hökumət rəhbərlərinin imzası ilə göndərilmiş məktubda həmin rayonlara köçürülenlərin Azərbaycan SSR-in başqa rayonlarına getməsinin və Ermənistan SSR-ə qayıtmasının tezliklə qarşısını almaq tapşırılırdı. Məktubda göstərilirdi ki, bu günə qədər Kür-Araz ovalığına köçürülmüş ailələrdən 1000-dən çoxu özləri üçün yaşayış evi ala bilməmiş, hələ də yerli kolxozçuların evlərində yaşayırlar. Bərdə rayonunun Malenkov adına kolxozunda isə onlar yeraltı dəyələrdə daldalanırlar. Məktubda deyilirdi ki, onlar üçün mənzil-məşət şəraitini yaradılmalı, içməli su ilə temin olunmalı, köçürülenlərə səhiyyə xidməti kökündən yaxşılaşdırılmalı, Kür-Araz ovalığına kösürülənlərin dəqiq siyahısı tərtib edilməlidir.

Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirinin 1954-cü il oktyabrın 14-də Azərbaycan KP MK-ya və respublika Nazirlər Sovetinə yazdığı məktubunda göstərilirdi ki, 1948-1953-cü illərdə Ermənistan

SSR-dən respublikanın Kür-Araz ovalığına 11,914 təsərrüfat /53.000 nəfər/ köçürülmüşdür.

Azərbaycana köçürülenlərin sayı ilə əlaqədar bir məsələyə də xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Sənədlərdən aydın olur ki, həmin illərdə rəsmi köçürmə ilə yanaşı, köçürülen yerlərə getmək istəyənlər, yaxud Ermənistanda yaradılmış dözlüməz şəraitdən, təhqirlərdən canını qurtarıb Azərbaycana pənah gətirənlər də az olmamışdır. Onlar kütłəvi surətdə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına, əsasən isə Ermənistanla sərhəd olan Gədəbəy, Tovuz, Şəmkir, Zəngilan və b. rayonlara köçmüslər. Ermənistanda məharətə pərdələnmiş təhqirlərdən baş götürüb qaçanları Azərbaycanda da gülərzə qarşılamırdılar. Sənədlər bu faktı açıq-aşkar sübut edir. "Komunist beynəlmiləlciliyi" mövqeyində sədaqətlə dayanan respublika rəhbərliyi onları incitmiş, qayıtmaq istəyənlərə mane olmuş və onları yalnız SSR Nazirlər Sovetinin qərarında nəzərdə tutulan Kür-Araz ovalığı rayonlarına getməyə məcbur etmişlər.

Sənədlərdən göründüyü kimi, planlı surətdə Kür-Araz ovalığının ilan məleyən düzlərinə köçürülməkdən vahiməyə düşən bir çox azərbaycanlı ailələri tezliklə Ermənistan SSR ərazisini tərk edib, Azərbaycanın digər rayonlarına pənah götərildilər. Ermənistan SSR Basarkeçər rayonu Zod kəndinin sakini Balahaciyev 1948-ci ilin fevralında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin qəbulunda olmuş və öz kəndliləri adından xahiş etmişdir ki, 100 ailənin Azərbaycanın Xanlar rayonuna köcməsinə icazə versin. Onların xahişinə yetirilmiş və həmin 100 ailə Xanlar rayonuna köçürülmüşdür.

Sonrakı illərdə də azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarına özbaşına köcməsi davam etmişdir. 1949-cu ilin aprelində Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputati, hərbi qulluqçu, əslən Ermənistan SSR-in Kirovakan rayonunun Gözəldərə kəndindən olan Xıdır Mustafayev respublika Nazirlər Sovetinə göndərdiyi məktubunda yazdı ki, köçürmə idarəsinin razılığı ilə anasını və qardaşlarını Xanlar rayonuna köçürmək istəmişdir. Rəsmi razılıq olmasına baxmayaraq, Xanlar Rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri Atanesov (milliyyətcə erməni) Xanlar şəhərində xeyli boş mənzil ola-ola onlara zirzəmiləri və yararsız daxmaları təklif etmişdir. X.Mustafayev isə öz məktubunda xahiş etmişdir ki, onun ailəsinə yararlı mənzil verilsin.

Həmin il aprelin 27-də Azərbaycan K(b)P Naxçıvan Vilayət Komitəsinin katibi Y.Yusifov Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinə məktubla birgə Ermənistan SSR Zəngibasar rayonu Elyas kəndindən kolxozçuların ümumi iclasının protokolunu da göndərir. Məktubda qeyd olunur ki, 220 nəfər kolxoz üzvünün iştirakı ilə keçən iclas Naxçıvan MSSR rəhbər organlarına üz tutub bu kolxoza daxil olan 150 təsərrüfatı Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşdirməyi xahiş edir. Kolxozçuların qəbul etdikləri qərarda deyilər: "Kolxozumuz varlı kolxozdur. Belə bir kolxozu kəndlərə daşımaq yaxşı deyil. Bütün kolxozun bir yerə köcməsi təsərrüfatımızın iqtidarı pozmaz... Noraşen rayonunun iqlim və suyu da bizə düşür. Orada tezliklə əkin əkə bilərik. Qoşqu qüvvəmiz və toxumumuz var. Naxçıvan MSSR Ali Sovetindən və Nazirlər Kabinetindən xahiş edilsin ki, bizim kolxozun üzvlərinin Noraşen rayonunun Şəngiley və Dərəkənd kəndlərinə köcməsinə icazə versinlər".

Y.Yusifov AK BP MK-dan xahiş edirdi ki, həmin təsərrüfatların və əlavə 150 təsərrüfatın da (cəmi 300 təsərrüfat) Noraşen rayonunda qəbuluna icazə verilsin.

1949-cu ilin sentyabrında Sisyan rayonunun Şəki kəndinin kolxozçuları da Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə göndərdikləri ərizədə onlara Naxçıvan MSSR-in Şahbuz rayonuna köcməyə icazə verilməsini xahiş edirlər. Elə həmin vaxt Ermənistan SSR Axta rayonu S.Ağamalioğlu adına kolxozun üzvləri də respublika Nazirlər Sovetindən Azərbaycan SSR-ə köcməyə icazə verməsini xahiş edirlər. Bu ərizələrə cavab olaraq Respublika Köçürmə İdarəsi bildirir ki, Şahbuz rayonu Kür-Araz ovalığına daxil olmadığı üçün Şəki kəndinin sakinləri oraya dövlət tərəfindən mütəşəkkil şəkildə köçürüle bilməzler. Axta rayonu Ağamalioğlu kolxozunun sakinlərinin isə Kür-Araz ovalığında istədikləri yerə köçürmə imkanı var.

1948-ci ildə Kür-Araz ovalığına daxil olmayan Gədəbəy, Qazax, Şəmkir, Səfərəliyev, Gəncə, Xanlar, Quba, Dəstəfur, Bakının Maştağı və Əzizbəyov rayonlarına köçürülmüş əhali üçün

SSR Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarında nəzərdə tutulan güzəştli şərtlərdən istifadə haqqında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin xahişinə baxmayaraq, İttifaq hökuməti razılıq verməmişdir. Bu da həmin rayonlara köçürülmüş əhalinin həyat şəraitini daha dözülməz etmişdir. Lakin buna baxmayaraq, onlar Kür-Araz Ovalığının ilanmələyən düzlərinə getməmişlər.

Ermənistan SSR-dən köçürülen azərbaycanlı əhalinin Kür-Araz ovalığına deyil, Azərbaycanın digər rayonlarına kütłəvi surətdə özbaşına köcməsinin qarşısını almaq məqsədilə 1950-ci ilin martında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri və Azərbaycan KP MK katibinin imzası ilə rayon icraiyə komitələri sədrlərinə və rayon partiya komitələri katiblərinə xüsusi məktub göndərilir. Məktubda göstərilirdi ki, Qazax, Tovuz, Ağstafa, Şamxor, Gədəbəy, Xanlar, Dəstəfur, Mirbəşir, Bərdə, Ağdam və başqa rayonların rəhbərləri Ermənistan SSR-dən özbaşına gələn azərbaycanlı əhalini qəbul edirlər. Bu isə Ermənistan SSR-dən köçürülen əhalinin işçi qüvvəsini lazımi rayonlarda yerləşdirməyə imkan vermir. Məktubda Ermənistan SSR-dən özbaşına gələn azərbaycanlıların Kür-Araz ovalığına daxil olmayan rayonlarda qəbulunu dayandırmaq tələb olunurdu.

Köçürmə İdarəsinin məlumatında göstərilirdi ki, tam olmayan məlumatata görə, 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana özbaşına 4396 nəfəri birləşdirən 856 ailə köcmüşdür. 1949-cu ildə Şamxor rayonuna 215 təsərrüfat (1173 nəfər), Gədəbəyə 77 təsərrüfat (427 nəfər), Qazaxa 86 təsərrüfat (425 nəfər) və s. köcmüşdür. Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı əhalinin Azərbaycana kütłəvi şəkildə köcməsi halları sonrakı illərdə də davam etmişdir. Köçürmə İdarəsinin məlumatlarının birində göstərilir ki, nümayəndələrin gəzdiyi bir neçə rayondan təkcə 1948-1950-ci illərdə mindən yuxarı ailə özbaşına Azərbaycana köcmüşdür. Bütün bunlar nəzərə alınarsa, şübhəsizdir ki, 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən 100 min nəfərdən yuxarı azərbaycanlı köçürülmüş və köməyə məcbur olmuşdur.

Köçürmə ilə əlaqədar bir məsələnin üzərində xüsusi dayanmaq vacibdir. Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə əlaqədar daşnak liderləri dəridən-qabıqdan çıxaraq sübut etməyə çalışırlar ki, guya Dağlıq Qarabağda ermənilər sixşdırılmış, incidilmişlər. Tarixi sənədlər isə bunun tam əksini sübut edir. Əgər o zaman Ermənistən SSR-in dağlıq rayonlarından köçürünlən azərbaycanlı əhalilə təbii şəraititələndikləri rayonların təbii şəraitinə uyğun olan Dağlıq Qarabağda yerləşdirilsəy dilər, bu, nisbətən insaflı və ədalətli olardı. Lakin belə olmadı. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin nümayəndəsi Əbdürrəhmanov, DQMV İcraiyyə Komitəsi sədrinin müavini Kərimov, Vilayət Daxili İşlər İdarəsi rəisinin müavini Venediktov və Vilayət Partiya Komitəsi kənd təsərrüfatı şöbəsi müdirlinin müavini Süleymanyanın iştirakı ilə Ermənistən SSR-dən DQMV Martuni rayonuna köçürülmüş azərbaycanlı əhalinin yerləşdirilməsi haqqında 1949-cu il yanvarın 15-də aparılmış yoxlamadan sonra Stepanakertdə tərtib olunmuş arayışda göstərilirdi ki, 1948-ci ilin avqustunda Ermənistən SSR-dən DQMV-nin Martuni rayonuna 131 təsərrüfat (570 nəfər) gəlmişdir. Onlardan 86 təsərrüfat (355 nəfər) Qişi, 17 təsərrüfat (82 nəfər) Güney-Çartaz və 25 təsərrüfat (120 nəfər) Xunuşnak kəndlərində yerləşdirilmişlər. Göstərilirdi ki, köçürünlənlər üçün son dərəcə düzülməz şərait yaradılıb. Martuni rayon Xalq Maarif şöbəsinin müdürü Ulubabyan "gelmə" azərbaycanlılara həqarətlə baxır, onların uşaqlarının təhsilə cəlb olunması üçün heç bir tədbir görmür, hətta bu na mane olurdu. Güney-Çartaz kəndində heç bir səbəb olmadan azərbaycanlı müəlliməni Azərbaycan dili dərsi deməkdən kənar edərək, bu işi müvafiq ixtisası olmayan məktəb müdirlinə tapşırır. Xunuşnak kəndinə köçürülmüş uşaqlar həmin kənddə Azərbaycan qrupu olmadığı üçün qarlı-şaxtalı günlərdə Qişi kəndinə gedib-gəlməyə məcbur olurlar. Köçürünlənlərin əksəriyyəti işlə və həyət-yani torpaq sahələri ilə təmin edilmirlər. Çoxuşaqlı ailələrin vəziyyəti xüsusilə düzülməz idi. Arayışda göstərilirdi ki, Ermənistəndən gələnlər, əsasən ucuq daxmalarda yerləşdirilmişlər. Onlara ev tikmək üçün ayrılan tikinti materialları Horadiz stansiyasında yatıb qalır. Rayon rəhbərliyi, rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri Əmirxanyan, rayon Partiya Komitəsinin katibi Baxşyan köçürünlərin şikayətlərinə etinasız yanaşır, onların həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün heç bir tədbir görmürlər.

Lakin bu yoxlamaların da heç bir xeyri olmur. Köçkünlər respublika hökumətinə müraciət etməyə məcbur olurlar.

1949-cu il may ayının 27-də Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsinin rəisi N. Allahverdiyev Respublika Nazirlər Sovetinin sədr müavini İ.K. Abdullayevə yazdığı məlumatında bildirirdi ki, sizin göstərişinizlə 1948-ci ilin avqustunda DQMV Martuni rayonunun Qişi və Xunuşnak kəndlərinə Ermənistən SSR-dən köçürülmüş azərbaycanlı əhalinin vəziyyətini vilayət təşkilatları ilə birləşdə həll etmək üçün Stepanakertə getdim. Martuni rayonuna köçürülmüş əhalilər çox acinacaqlı vəziyyətdə yaşayır. Onlar Martuni rayonunun Qişi və Xunuşnak kəndlərində qalmağa qəti etiraz edirlər. Çünkü bu kəndlərdə daimi məskən salmaq və həyət-yani təsərrüfat yaratmaq üçün heç bir imkan yoxdur. N. Allahverdiyev göstərirdi ki, köçürünlənlərin yaşayışı ilə tanış olduqdan sonra onların tələblərinin tamamilə haqlı olduğunu aşkar etdim. Köçkünlər üçün həyət-yani sahələr ayırmaga belə həmin kəndlərdəki kolxozların heç bir imkanı və torpaq fondu yoxdur. Molumatda deyildi ki, Martuni rayonu Kür-Araz ovalığına daxil deyil. Mardakert rayonu isə Kür-Araz ovalığına daxildir və orada gələnlərin həyət-yani təsərrüfat sahəsi yaratması üçün kifayət qədər torpaq fondu var. Məktubda təklif olunurdu ki, həmin ailələr Mardakert rayonu ərazisinə köçürülsünlər.

Təəssüf ki, bu təkliflər ancaq kağız üzərində qalmış, nəticədə, Martuni rayonuna köçürülmüş azərbaycanlı əhalilər oradan qaçıb dağlımağa məcbur olmuşdu. Təbii ki, vahid mərkəzdən idarə olunan vilayət rəhbərləri Ermənistəndən köçürünlən azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağda məskunlaşmasına heç cür yol verə bilməzdilər. Nə yaziq ki, Azərbaycanda da köçürmə işinin əsas icraçılari məhz ermənilər idi. İmza edənin vəzifəsindən asılı olmayaraq, bütün sənədləşməni ermənilər aparırdılar. Şübhə yoxdur ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetində köçürmə məsələlərinin əsas icraçıları olan brutenslər, sevümyanlar Dağlıq Qarabağ rəhbərləri ilə birgə əvvəlcədən azərbaycanlıların elə yerlərə köçürülməsini planlaşdırmışdılar ki, orada yaşayış üçün heç bir şərait yox idi və azərbaycanlı əhalilə özü gec-tez qəçməgə məcbur olacaqdı...

Təəssüf ki, azərbaycanlı rəhbərlər bu qədər uzaqgörən ola bilməmiş, yaxud olmaq istəməmişdilər...

Nəticədə, 1949-1953-cü illərdə Ermənistən SSR-dən köçürünlən bir nəfər də azərbaycanlı Dağlıq Qarabağ ərazisinə buraxılmamış, əksinə, "daxili köçürmə" adı ilə 1949-cu ildə Dağlıq Qarabağdan 132 (549 nəfər) azərbaycanlı ailəsi Azərbaycan SSR-in Xanlar rayonuna köçürülmüşdür... Beləliklə də, "Böyük Ermənistən" üçün ərazilər boşaldılması işi planlı surətlə davam etdirilmişdir.

Arxivdə saxlanılan bir tarixi sənəd qatı millətçilərin - Ermənistən rəhbərlərinin iç üzünü açıb ifşa edir. Bu, 1954-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatı nazirinin müavini Möhsün Poladovun Ermənistən SSR-ə ezamiyətdən sonra respublika Nazirlər Sovetinə yazdığı məlumatdır. 1949-cu ildə Ermənistən SSR Nazirlər Sovetinin sədri S. Karapetyanın qanunsuz göstərişi ilə Ləmbəli kəndindəki azərbaycanlılar yaşayan kolxozi ləğv olunur. Çox əlverişli təbii şəraitli olan bu kənddə subtropik bitkilər sovxozi yaratmaq bəhanəsi ilə oradakı 225 azərbaycanlı ailəsi zorla qovulur. S. Karapetyandan soruştan olur ki, məgər azərbaycanlılar sovxoza işləyə bilməzlər? Nə üçün oraya hökmən ermənilər gəlməlidir? 1949-cu il dekabrın qarlı-şaxtalı qışında Ləmbəlidən qovulmuş azərbaycanlılar Gürcüstan SSR-in azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə pənah gətirirlər. Lakin burada da gürcülər onları dinc buraxmır. Bir neçə gün sonra Gürcüstan SSR yerli hakimiyyət orqanlarının göstərişi ilə ləmbəlilər Gürcüstan ərazisindən çıxarırlırlar. Onlar geriye, öz yerlərinə qayıtmaya məcbur olurlar. Lakin bu dəfə S. Karapetyanın göstərişi ilə onlar öz yurduları Ləmbəliyə buraxılmayaraq, Basarkeçər rayonuna göndərilirlər.

Ləmbəlilərin evləri isə buraya köçürünlər erməni ailələri arasında paylanır. XX əsrədə azərbaycanlı əhaliyə qarşı görünənməmiş vəhşiliklər törədən erməni millətçiləri Ləmbəlidəki azərbaycanlı qəbiristanlıqlarını da dağıdaraq, oranın daşlarından yeni binaların tikintisində istifadə edirlər.

Azərbaycan SSR rəhbərliyindən heç bir kömək görməyən ləmbəlilər ölüm-dirim mübarizəsinə girişərək, öz torpaqlarına dönmək isteyirlər. Onlar Basarkeçərdən geri qayıdaraq Ermənistanla Gürcüstan sərhədində, Ləmbəliyə yaxın bir yerdə özlərinə yeraltı dəyələr tikərək yaşayırlar. 1954-cü ilin əvvəllərinə qədər onlar beləcə məşəqqətli ömür sürür, amma zorakılığa tabe olmurlar. Stalinin ölümündən sonra ləmbəlilər Moskvaya, SSRİ Nazirlər Sovetinin yeni sədri G.M.Malekova dalbadal məktub, ərizə və teleqramlarla müraciət edərək, zorla əllərindən alınmış evlərinin geri qaytarılmasını tələb edirlər. Ləmbəlilərin belə mərd mübarizəsi qarşısında Ermənistan rəhbərləri və yerli hakimiyət orqanlarının nümayəndələri güzəştə getməyə məcbur olurlar. Lakin yenə də bicliyə əl atırlar. Ləmbəlilərə sovxozen tikidirdiyi binalarda yaşamağı və sovxoza fəhlə işləməyi təklif edirlər. Ləmbəlilərsə bu təklifi qəti rədd edir və öz evlərini qaytarmağı tələb edirlər. SSRİ Nazirlər Sovetinin göstərişi ilə SSRİ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Baş Köçürmə İdarəsi rəisiinin müavini başda olmaqla xüsusi komissiya yerdə vəziyyətə tanış olmaq üçün Ləmbəliyə gəlir. Ətraflı yoxlamadan sonra onların qaldırıldığı bütün məsələlər faktlarla təsdiqlənir. Komissiya ləmbəlilərin tələblərini haqlı sayır. Komissiya Ermənistan SSR rəhbərliyinin qanunsuzluqlara yol verməsi barədə Ermənistan KPMK-nin birinci katibi Totosyan məlumat verir. Fakt qarşısında qalan Tovmasyan və Ermənistan KPMK "Ləmbəlidə evlərin keçmiş sahiblərinə qaytarılması və onların sovxoza işə qəbul edilməsi barədə" qərar qəbul etməyə məcbur olur. Beləliklə, dörd ildən yuxarı gərgin mübarizə nəticəsində ləmbəlilər qalib gəlirlər.

"Kür-Araz ovalığı rayonlarını işçi qüvvəsi ilə təmin etmək" bəhanəsi altında Yerevanda yaşayan azərbaycanlılarla bərabər Azərbaycan dilində olan pedaqoji məktəb və onun 200 tələbəsi Xanlar rayonuna, Yerevan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsi isə Bakıya köçürüldü. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna birləşdirildi. Onlarda dərs deyən müəllimlər ya Xanlara, ya da Bakıya köçürüldü. Ermənistan SSR-dəki Azərbaycan dilli tədris müəssisələri ya bağlanır, ya da Azərbaycana köçürüldürülər.

Ermənistandan azərbaycanlılar yüz bəhanələrlə sıxışdırılıb, təhqir edilib və alçaldılıb qovulduqları bir vaxtda Azərbaycanda erməni millətindən olan şəxslərin respublika həyatının bütün sahələrində geniş əl-qol açmaları üçün hər cür şərait yaradılmışdı. Illər boyu Azərbaycanda ermənilər bütün səviyyələrdən olan rəsmi hökumət və ictimai vəzifələrdə gen-bol təmsil olunmuşlar.

Çoxsaylı arxiv sənədlərindən görünür ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduğundan sonra 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Bakı, Şamaxı, Quba, Zəngəzur, Qarabağ və başqa yerlərdə azərbaycanlıların başına aqdiqları müsibətlər unudulmuş, ermənilər respublikada çox yüksək rəhbər mövqelər tutmuşlar. Uzun müdət onlar Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi və Bakı Komitəsinin katibləri (hətta birinci katibləri), Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, Ali Soveti, Xalq Komissarları Soveti, Nazirlər Sovetində müavin, şöbə müdirləri, nazir, komitə sədrleri, idarə rəhbərləri və başqa mühüm vəzifələrdə işləmişlər. Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi və Daxili İşlər Nazirliyində özlərinə isti yuva tapan ermənilər otuzuncu illərdəki repressiya zamanı və sonrakı illərdə azərbaycanlıların başına eşidilməmiş müsibətlər açmışlar. Azərbaycan xalq təsərrüfatının ən çox gəlirli sahələri - ticarət, ti-kinti, xalq istehlakı malları istehsalı və məisət xidməti sahələri demək olar ki, ermənilər tərəfindən zəbt olunmuşdu. Azərbaycanın gəlirlərinin çox hissəsi əyri yollarla ermənilərin cibinə axırdı. Azərbaycanda ən firavan yaşıyanlar da ermənilər idi. Maraqlıdır ki, 1920-ci illərdən başlayaraq Yerevanda azərbaycanlıların sayı getgedə azaldıqca, Bakıda ermənilərin sayı durmadan artaraq 80-ci illərdə 220 minə çatmışdı. Dağlıq Qarabağ Vilayətində Bakıya axan ermənilər (Dağlıq Qarabağda qeydiyyatda qalmaqla) burada qeyri-qanuni yolla torpaqlar zəbt edərək, bir sıra erməni məhəllələri yaratmağa müvəffəq olmuşdular. İqtisadi və sosial təminat cəhətdən DQMV-nin erməni əhalisi həm Azərbaycanın, həm də Ermənistənin digər kənd rayonlarının əhalisinə nisbətən daha firavan yaşıyirdilar. Lakin avantürist M.S.Qorbaçovun bədnəm yenidən-qurma siyasetindən öz məqsədləri üçün məharətlə istifadə edən Qarabağ erməniləri uzun illər Azərbaycan hökuməti tərəfindən onların iqtisadi və sosial təminat cəhətcə sixşdirildiqlərini bütün dünənya bəyan etdilər. Əslində isə bundan Dağlıq Qarabağı Ermənistana qatmaq üçün bir vasıtə kimi istifadə edildi. Nəticədə, 1988-ci ilin sonuna kimi Ermənistanda olan 200 mindən çox azərbaycanlı axırmacı nəfərinə qədər Ermənistəndən qovuldu. 15 ildən artıq uzun bir zamandır ki, Azərbaycana qarşı işgalçılıq müharibəsi aparan Ermənistən onun 20 faizindən çoxunu işgal edib, bir milyondan çox əhalisini özündə məcburi qaçqına çevirib. Bütün bunlar onun nəticəsidir ki, sovet hakimiyyətinin ilk illərindən Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən ermənilərin bütün hərəkətlərinə göz yumulub, onların qarşısını almaq üçün heç bir ciddi tədbir görülməyib. Ermənistən SSR-də azərbaycanlılar sixşdirilib, təhqir olunub qovulduğu bir zamanda M.Şaginyanın sərrast ifadəsi ilə desək, Azərbaycanda yaşayan ermənilər "yağ içərisində böyrək kimi" bəslənilmişlər. Bu da Azərbaycan xalqının unutqanlığının, bigənəliyinin və proletar beynəlmiləciliyinə sonsuz sədaqətinin məntiqi nəticəsi idi.

Bu vaxta qədər gizli saxlanılmış arxiv sənədlərinin dili ilə 1948-1953-cü illərdə Azərbaycan türklərinin öz ulu, dədə-baba yurdlarından, ən qədim əsrlərdən Azərbaycan torpaqları olan, sovet imperiyası dövründə Ermənistən adlandırılan bir respublikadan Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına məcburi köçürülməsi ilə bağlı həqiqətlərdən söz açılır. Stalinizmin bəhrəsi olan sosializm dövründə Azərbaycan xalqının başına gətirilən müsibətlərdən məlumat verilir.

Hitler demokratiyanı heç bir zaman qəbul etməyib və onu təkcə başqa millətlərdə deyil, elə Almaniyann özündə də boğmağa çalışırı. Buna baxmayaraq, Almaniya elə bugün də demokratik qanunlarla yaşıyır və onun vətəndaşları, deyəsən, heç Hitlerə qədərki hər hansı alman nəsilləri qədər də idarəciliyin totalitarlaşması barədə düşünmürlər.

Hitlerin fəaliyyəti müasir dünyaya çox böyük təsir göstərmişdir, ancaq o, ölüm-lərindən əsirlər keçərə də təsirləri azalma-yan Sixuandi, Sezar və Çingizxanla müqayisəyə gələ bilməz. Dünyanı Napoleon və Makedoniyalı İskəndər daha güclü lərzəyə gətirmiş, Hitler olsa-olsa, onlarla müqayisə oluna bilər. Deyildiyi kimi, Hitlerin ölümü barəsində müxtəlif şayılər mövcuddur. Hətta bir neçə il əvvəl, onun, İkinci Dünya müharibəsi qurtaran-dan neçə onillik keçidkən sonra o vaxt-lardan siğınacaq tapdıgı xarici ölkədə dünyasını dəyişdiyi barədə məlumatlar yayılmışdı, Hətta ölümü zamanı onun əs-lində qadın olduğunu aşkarlanması barəsində də şayılər gəzdi. Ancaq məlumatların hələlik həqiqətə ən yaxın olanı Hitlerin 30 aprel 1945-ci ildə Reixin zirzəmisində inti-har nəticəsində ölməsidir. Hələ ölümündən əvvəl o demişdi: "Mən istəmirəm ki, meyitimi Moskvaya aparıb ümumxalq seyri üçün qoysunlar." Lap, elə bil, məhz belə olacağı onun ürəyinə damılıbmış.

Adolf Hitlerin meyiti təxminən 25 il müd-dətində 3-cü sovet qoşunları qruplaşmasının Almaniyadan Maqdeburq şəhəri yaxınlığında yerləşən Klauzekerştəssədə saxlanılırdı. Almaniyada nəşr olunan "Noye revyu" jurnalının 1970-ci ildə verdiyi məlumatata görə, meyit xüsusi peçədə yandırılmış (kremasiya) və gülü Elbanın qolu olan El çayında axıdılmışdır.

Aşkarlıq dövründə SSRİ DTK-sinən arxivləri açıllarkən Hitlerin meyiti barəsində sənədlərin toplandı - "Mif" kodlu 41-S/2-v/1 №-li qovluq işiq üzü görmüşdür. Həmin qovluqdakı bəzi sənədləri diqqətə çatdırmaq istəyirəm.

1945-ci il mayın 7-də Berlindən Stalinin adına 9/1253 sayılı bu məzmunda bir teleq-ram daxil olmuşdur:

"30.04. Berlin vaxtilə saat 15:50-də Hitler intihar etməklə həyatını sona çatdırılmışdır."

Sovet ordusunun podpolkovniki Klimen-ko, mayor Bistrov və Xazin Hitlerin meyiti-ni "Fürerin bunkerini"nin ehtiyat çıxışından

tapmışdır. Ancaq meyit tapılarkən Hitlerin kəl-lə qapığı meyitin üstündə yox imiş. Qvardiya pol-kovniki Panasovun əmri ilə tanınma üçün meyit sovet ordusuna aid Berlin - Buns hərbi hospitali-na göndərilmiş və onun həqiqətən də Hitlerin meyiti olduğu təsdiqlənmişdir. Potoloqanat Omlarun tərtib etdikləri protokolda belə qeydlər var: "Meyit möhkəm yanmışdır və yanmış ət qoxusu verir. Ağız boşluğununda şüşə qırıqları vardır. Möhkəm yanmasına baxmayaraq, xayahqda sol yumurtalıq aşkar olunmuşdur. Sol ayağının pəncəsi yoxdur."

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Für-erinin meyiti üstündə NKVD (Xalq Daxili İşlər Komissarlığı - tərc) ilə "SMERS" arası-mda mübahisə yaranmışdır. Hər iki təşkilat bu qiyətli "hədiyyə"ni Stalinə birinci olaraq çatdırmaq isteyirdi.

Hələ döyüş əməliyyatları gedən vaxt "SMERS"in əməkdaşları Hitlerin meyitini hərbi-sursat yeşiyinin alt hissəsinə qoymuş-dalar. Zabit Qorbuş 1945-ci il iyunun 4-də Moskvaya məlumat vermişdi: "Meyitin qalıqları qeyd olunub fin şəhərciyinə gətirilmiş və 1945-ci il iyunun 3-də Ratenhau şəhəri-nə aparılaraq basdırılmışdır."

"SMERS"in qərargahı Maqdeburq köçü-rüldükdən sonra Hitlerin meyiti çıxarılmış və 1946-ci il fevralın 21-də Klauzenerstrassa gətirilərək iki metr dərinlikdə yerə basdırılmışdır. Yeva Braunun, Maqda və Yozef Qəbbəlsərin, onların altı övladının, bir də Hitlerin iki sevimli itinin qalıqları da eynilə bu cür "gəzinti"də ölmüşdür. Baxmayaraq ki, Stalin bunların hamısından xəbərdar idi, o, Hitlerin axtarışı üzrə əmr vermişdi, çünkü yanmış meyitin Hitlerin oxşarının ola bilə-cəyi versiyası mövcud idi. Adolf Hitler 1889-1945\

...Əvət, hərb ömrünü uzun illər mənfur düşmən-erməni arxasında yandırmış Azərbaycanın peşəkar kəşfiyyatçısı Səyavuş Rüstəmovun acı xatirə tək gözləri öndən canlanan o dəhşətli film hər kəsi vahimə içinde boğacaq qədər güclü səhnələrdən ibarət olmasaydı, çox güman ki, bütün dünyaya cahangirlik iddiasında olan Adolf Hitler də sonda törətdiklərinin baş obrazlı qurbanına çevriləndi. Və ümumiyyətlə, hər hansı bir tarixi şəxsiyyət milyonlarla insan taleylərini, öz nəfsi eşqinə məkrli şahmat taxtı üzərində qurursa, sonda təbii ki, o, bütün cinayətkar əməllərinə öz çirkin ölümü ilə cavab verir.

Ermənistan Respublikası tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüz zamanı itkin düşmüş Azərbaycan vətəndaşlarının axtarılması, əsir və girovların azad edilməsi, bu istiqamətdə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin uzalaşdırılması məqsədilə 1993-cü ilin yanvarın 13-də Azərbaycan Respublikasının əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası və onun işçi qrupu yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyul 2001-ci il fərmanına əsasən, əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının yeni tərkibi müəyyən edilmiş, Əsasnaməsi qəbul olunmuşdur.

Dövlət Komissiyası və onun işçi qrupunun fəaliyyəti beynəlxalq hüquq normalarına, xüsusilə müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyalarına əsaslanır.

Dövlət Komissiyasının əsas təşəbbüsleri:

1993-cü ilin fevral ayında İsveçrənin Montre şəhərində Qafqaz müsəlmanlarının dini lideri Hacı Allahşükür Paşazadənin bütün ermənilərin katalikosu ikinci Vazgenə görüşü keçirilmişdir. Həmin görüşdə imzalanmış birgə kommunikedə Azərbaycan tərəfinin təşəbbüsü ilə digər məsələlərlə yanaşı, girov götürülmüş şəxslərin təxirə salınmadan azad edilməsi məsələsi də eksini tapmışdır. Lakin sonradan erməni tərəfi üzərinə götürdüyü öhdəliklərdən imtina etmişdir.

Buna baxmayaraq, Azərbaycan tərəfi 1994-cü ilin avqust ayında BQXK-nin vasitəciliyi ilə birtərəfli qaydada 27 erməni hərbi əsri, o cümlədən girovları azad etmişdir. Göstərilən tarixdən etibarən Azərbaycanda bir nəfər də girov qalmamışdır.

9 mart 1993-cü il tarixində Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin Moskva nümayəndəliyində Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının sədri Namiq Abbasovun Ermənistan Respublikası Əsir və girovların işi üzrə Dövlət Komissiyasının sədri kimi təqdim edilmiş, Ermənistən Respublikası Müdafiə Nazirliyinin idarə rəisi Andranik Arşakyanla görüşü keçirilmişdir. Hər iki dövlətin Rusiyadakı səfirlərinin nümayəndələrinin də iştirak etdiyi bu görüşdə həmin ilin mart ayında Cenevrədə imzalanmaq üçün 4 sənəd layihəsinin hazırlanması haqqında razılıq əldə edilmişdir. Azərbaycan tərəfi 10 gün ərzində aşağıdakı sənədlərin layihələrini hazırlamışdır.

- Girovların "hamının hamıya" prinsipi ilə dəyişdirilməsi və girov götürməkdən imtina edilməsi;

- Yaralıların və ağır xəstə olan əsirlərin dəyişdirilməsi;
- Meyitlərin 48 saat ərzində verilməsi;
- Hərbi əsirlərin Cenevrə Konvensiyalarının tələblərinə uyğun saxlanılmasına riayət olunması.

Həmin sənədlər Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin Bakı nümayəndəliyinin vasitəsilə Ermənistana və Cenevrəyə göndərilmişdir. Sonradan erməni tərofi siyasi toləblər irəli sürərək, Cenevrəyə gəlməkdən və sənədləri imzalamadan imtina etmişdir.

1999-cu ilin dekabr ayında Azərbaycan tərəfi Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Siyasi Məsələlər üzrə Komitəsində yeni təşəbbüsə çıxış etmiş və bir daha təsdiqlənmişdir ki, əsir, girov və itkin düşmüş şəxslərə aid olan məsələlər Cenevrə Konvensiyasının müddəələri və aşağıdakı prinsiplərə əsaslanaraq həll olunmalıdır:

- Girov, əsir və itkin düşmüş şəxslərə aid olan problemlərin bir qayda olaraq humanitar problem kimi qəbul edilməsi və siyasi məqsədlər üçün istifadə olunmaması;
- Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi tərəfindən qeydiyyata alınmış bütün hərbi əsirlərin təxirə salınmadan azad edilməsi;
- İtkin düşmüş şəxslərin birgə axtarılmasının təmin edilməsi və axtarışda olanlarla bağlı daxil olmuş məlumatların təxirə salınmadan qarşılıqlı mübadiləsi;
- Əsirlərin mümkün saxlanma yerlərinə humanitar təşkilatların və hər hansı tərəfin nümayəndələrinin baxış keçirməsi üçün lazımi şəraitin yaradılması;
- Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş şəxslərlə əlaqədar məsələlərin həllində BQXK, digər hüquq müdafiə təşkilatları və humanitar təşkilatlarla əlaqələrin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi;
- Əsirlərdən azad edilmiş şəxslərin müalicəsinə və reabilitasiyasına kömək məqsədilə Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərə müraciət edilməsi.

Qeyd olunan prinsipləri Avropa Şurası Parlament Assambleyasının siyasi məsələlər üzrə Komitəsi dəstəkləmiş və bu prinsiplər Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 30 dekabr 1999-cu il tarixli bəyanatında öz əksini tapmışdır. Ermənistan parlamenti isə bu günədək sözügedən sənədə qoşulmamışdır.

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin və Dövlət Komissiyasının təşəbbüsü ilə irəli sürülmüş "İtkin düşmüş şəxslər" adlı qətnamə BMT Baş Assambleyasının 2002-ci ilin dekabr ayının 18-də keçirilmiş 57-ci sessiyasında qəbul edilmişdir.

Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasında 4852 Azərbaycan vətəndaşı münaqişə zonasında itkin düşmüş şəxs kimi qeydiyyata alınmışdır. Onlardan 54 nəfəri uşaq, 323 nəfəri qadın, 410 nəfəri qocalardır. 01.10.2004-cü il tarixə olan statistikaya görə.

1988-2004-cü illərdə 1358 Azərbaycan vətəndaşı erməni əsirliyindən azad edilmişdir. Bunlardan 165 nəfəri uşaq, 335 nəfəri qadın, 286 nəfəri qocalardır.

Təkzibolunmaz faktlar göstərir ki, itkin düşmüş 4852 vətəndaşdan ən azı 783 nəfər (18 nəfər uşaq, 46 nəfər qadın, 69 nəfər qocalar) ermənilər tərəfindən əsir, yaxud girov götürülmüş, lakin bu faktlar beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsindən gizlədilmişdir. Həmin şəxslərin siyahısı, erməni əsirliyindən qayıtmış vətəndaşlarımızın və digər mənbələrin şahid ifadələri əsasında tərtib edilmişdir.

Əsir və girov götürülmüş şəxslərin azad edilməsi, itkin düşmüş şəxslərin axtarışı üzrə Almaniya, Rusiya və Gürcüstanın hüquq müdafiəçilərindən ibarət beynəlxalq işçi qrupu və BQXK bu şəxslərdən bir qisminin həqiqətən də əsir götürülməsi və sonrakı taleləri barədə məlumatların gizlədilməsinə dair faktları təsdiq edirlər. Azərbaycan tərəfinə daxil olan məlumatlar göstərir ki, qeyd olunan siyahıdakı şəxslərin böyük əksəriyyəti erməni əsirliyində öldürülmiş, yaxud işgəncə və xəstəliklərdən vəfat etmiş, az bir hissəsi isə indi də gizlədilərək Ermənistanda və işgal olunmuş ərazilərdə ağır fiziki işlərdə qul kimi istifadə olunurlar.

Qeyd:

1953-cü il martın 5-də Stalin vəfat etdi.

Bağrov işdən çıxarıldı və

DTK-nin sədri Yemelyanov

25 il azadlıqladan məhrum edildi.

**Yenə də
İŞĞAL...
DEPORTASIYA...
SOYQIRIM!!!**

İŞGAL...

Azərbaycan Respublikası - Cənubi Qafqazın Şərqində, ərazisinin əksər hissəsi Xəzər dənizi sahillərində yerləşən müstəqil dövlətdir.

1918-1920-ci illərdə İslam Şərqində ilk demokratik Cümhuriyyət - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi 114 min km² olmuşdur. Sevet Rusiyası tərəfindən işgal ediləndən sonra 1920-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Zəngəzur qəzası Ermənistana birləşdirilmişdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının ərazisi 86.6 min km², əhalisi 8 milyon 200 min nəfərdir. Paytaxtı Bakı şəhəridir.

1920-ci il aprel ayının 28-də Sovet Rusiyası tərəfindən işgal edilən Azərbaycan Respublikası 1991-ci il oktyabrın 18-də yenidən dövlət müstəqilliyini bərpa etmişdir.

Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ ərazisi və onun ətrafindakı 7 inzibati rayonu işgal altına düşmüştür.

1988-1993-cü illərdə işgal edilmiş Azərbaycan əraziləri

Dağlıq Qarabağ: işgal tarixi - 1988-1993-cü illər, ərazisi 4400 km². (Şuşa, Xankəndi, Xocalı, Əskəran, Xocavənd, Ağdərə, Hadrut)

Laçın rayonu: işgal tarixi — 18 may 1992-ci il, ərazisi — 1875 km²;

Kəlbəcər rayonu: işgal tarixi — 2 aprel 1993-cü il, ərazisi — 1936 km²;

Ağdam rayonu: işgal tarixi — 23 iyul 1993-cü il, ərazisi — 1154 km²;

Cəbrayıl rayonu: işgal tarixi — 23 avqust 1993-cü il, ərazisi — 1050 km²;

Füzuli rayonu: işgal tarixi — 23 avqust 1993-cü il, ərazisi — 1112 km²;

Qubadlı rayonu: işgal tarixi — 31 avqust 1993-cü il, ərazisi — 826 km²;

Zəngilan rayonu: işgal tarixi — 30 oktyabr 1993-cü il, ərazisi — 707 km²;

Beləliklə, Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan ərazilərinin 20 faizi işgal edilmiş, 20 mindən çox insan qətlə yetirilmiş, 50 mindən artıq adam yaralanmış və şikəst olmuşdur. Bir milyondan artıq insan 15 ildən çoxdur ki, qaćqın və məcburi köckün şəraitində yaşayaraq Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırım siyasetinin qurbanı olmuş, adı insan haqlarından məhrum edilmişdir.

İşgal nəticəsində 900-dən artıq yaşayış məntəqəsi talan edilmiş, yandırılmış və dağıdılmış, 6 min sənaye, kənd təsərrüfatı müəssisəsi və digər obyektlər məhv edilmiş, ümumi yaşayış sahəsi 9 min m²-dən artıq olan 150 min yaşayış binası dağıdılmış, 4366 sosial mədəni obyekt, eyni zamanda 695 tibb ocağı məhv edilmişdir. İşgal edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahəsi, su təsərrüfatı, hidrotexniki qurğular, bütün nəqliyyat və kommunikasiya xətləri tam sıradan çıxarılmışdır. Dağııntılar nəticəsində iqtisadiyyata 60 milyard ABŞ dollarından artıq ziyan dəymmişdir.

Hərbi təcavüz zamanı ələ keçirilmiş Azərbaycan ərazilərində 927 kitabxana, 464 tarixi abidə və muzey, 100-dən çox arxeologi abidə, 6 dövlət teatrı və konsert studiyası dağıdılmışdır. Talan edilmiş muzeylərdən 40 mindən çox qiymətli əşya və nadir eksponat öğurlanmışdır. Belə ki, Kəlbəcər tarix diyarşunaslıq muzeyi yerləyeksən olunduqdan sonra muzeyin ekspozisiyasına daxil olan nadir qızıl və gümüş zinət əşyaları, ötən əsrlərdə toxunmuş xalçalar Ermənistana daşınmışdır. Şuədan tarix muzeyinin, Ağdamdakı çörək muzeyinin, Zəngilanın Daş Abidələr muzeyinin də taleyi belə olmuşdur. Öğurlanmış və məhv edilmiş bu tarixi - mədəni sərvətlərin dəyərini müəyyənləşdirmək, pulla qiymətləndirmək mümkün deyildir. Bir sözlə, Ermənistan Respublikası "Hərbi münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında" Haaqa Konvensiyasının və "Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsi haqqında" Paris Konvensiyasının müddəələrini kobudcasına pozaraq, Azərbaycanın mədəni sərvətlərini talamaqla məşğuldur.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul edilmiş 822, 853, 854, 884 sayılı qətnamələrində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüğünün təminmasına və işgal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin qeyd-şərtsiz azad edilməsi tələblərinə baxmayaraq, Ermənistan Respublikası bu gün də işgalçılıq siyasetini davam etdirir.

ƏSİRLİKDƏ QƏTLƏ YETİRİLƏNLƏR

Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasında toplanmış faktlar Ermenistan Respublikasının əsirlilikdə olan Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı münasibətdə beynəlxalq hüquq normalarını tapdaladığını, o cümlədən, "Mühəribə qurbanlarının müdafiəsinə dair" 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarının həyata və ya şəxsiyyətə qəsd etmək, hər hansı şəraitdə öldürmək, şikət etmək, qəddarcasına rəftar etmək və ya işgəncə vermək, insan ləyaqətinə toxunmaq kimi tələblərini kobud surətdə pozduğunu sübut edir.

Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü zamanı dinc əhalinin kütləvi şəkildə öldürülməsi, Ermənistan Respublikasında və Azərbaycanın işgal olunmuş Dağlıq Qarabağ ərazisində əsirlilikdə saxlanılmış Azərbaycan vətəndaşlarının dəhşətli işgəncələrə və mənəvi əzablarla məruz qalması: amansız rəftar və ləyaqəti mütemadi alçaltmaqla özünüoldurmə dərəcəsinə çatdırılması, soyuqanlılıqla qətlə yetirilməsi, yaxud verilmiş işgəncələr nəticəsində vəfat etməsi səylədiklərimizə əyani sübutdur.

Aşağıda bu faktların bir qismi göstərilir:

Erməni silahlı birləşmələri Xocavənd rayonunun işgalı zamanı (17.02.1992) Qaradağlı kəndində girov götürdükləri 117 nəfər kənd sakinindən 80-ə yaxını yerində gülələmişlər. Bu barədə kənd sakinləri Seymour Xanlar oğlu Nağıyev, Şahruz Əmirxan oğlu Əliyev və digərləri şahidlik edirlər.

Xocavənd rayonu Qaradağlı kənd sakini Həqiqət Yusif qızı Hüseynova ermənilərin 1992-ci ilin fevralında 10 nəfər həmkəndlisinin diri-diri yandırmalarının şahidi olmuşdur.

1993-cü ilin aprel ayının 1-də Ermənistan silahlı birləşmələrinin Azərbaycanın Kəlbəcər rayonuna genişmiyyətli hücumu zamanı Ermənistanın Vardenis rayonundakı qərargah radiostansiyasından ("QSM-7") Kəlbəcər döyüş bölgəsindəki baş radiostansiyaya ("Uraqan") bölgədəki bütün səyyar radiostansiyalara çatdırmaq üçün təcili əmr verilmişdir. Əmrədə əsir və girov götürülmüş Azərbaycan vətəndaşlarını, o cümlədən qocaları, qadınları və uşaqları təcili məhv edib basdırmaq tələb olunurdu. Tələsikliyə səbəb azərbaycanlılar barəsində tövərətdikləri vəhşiliklərin izlərinin həmin vaxt döyüş bölgəsinə gələn beynəlxalq nümayəndə heyətindən, o cümlədən, jurnalistlərdən gizlətmək olmuşdur. Erməni hərbi birləşmələri komandirlərinin efirdəki bu radiodanışığının mətni Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin radioəksksəfiyyat xidməti tərəfindən 1993-cü ilin aprel ayının 6-7-də ləntə alınmışdır.

Kəlbəcər rayonunun işgalı zamanı Başlibel kəndinin 15 dinc sakini ermənilər tərəfindən ye-

rindəcə qətlə yetirilmişdir. Bunların arasında Məhəmməd Əmrəliyev, Surxay Əmrəliyev, Çingiz Əmrəliyev, Aygün Əmrəliyeva, Büsat Əhmədova və Çiçək Həsənova da olmuşdur. Bu barədə Xasay Məhəmməd oğlu Əmrəliyev və Binnət Abduləli oğlu Əhmədov şahidlik edirlər.

İmarət Məmişovanın ifadəsinə görə, o, Kəlbəcər rayonunun işgalı zamanı iki azyaşlı uşağı ilə girov götürülmüşdür. İmarət Məmişovanın gözləri qarşısında ermənilər səkkiz mülki şəxsi, o cümlədən onun səkkiz yaşlı oğlu Talehi gülələmiş və meyitləri yandırmışlar. Bundan sonra ermənilər onun özünü, 10 yaşlı oğlu Yadigarı, digər qadın, uşaq və qocaları Xankəndinə apararaq dəhşətli işgəncələrə məruz qoymuşlar.

Erməni girovluğundan 1994-cü ildə azad edilmiş Əhmədovlar ailəsinin şəhadətinə görə, 17 avqust 1993-cü il tarixdə ermənilər Füzuli rayonu Qacar kəndinin 25-dək dinc sakinini onlarin gözləri qarşısında güllələmişlər.

Erməni girovluğunda olmuş Həsən Məcid oğlu Hüseynov 1993-cü ildə Horadız-Füzuli yolunda 40-dək dinc əhalinin ermənilər tərəfindən öldürülüyüünü bildirir.

16 fevral 1994-cü ildə Ermənistan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi guya qaçmağa cəhd edərkən atışma zamanı 8 azərbaycanlı hərbi əsirin öldürülüyüünü bəyan etmişdir. Bakıda meyitlər üzərində keçirilən məhkəmə tibbi ekspertizası zamanı Beynəlxalq Hüquq və Sosial Təbabət Akademiyası Rəyasət Heyətinin və Böyük Britaniyanın "Həkimlər insan hüquqları uğrunda" təşkilatının üzvü, professor Derek Pauder azərbaycanlı hərbi əsirlərin eyni silahdan (tapança) gicgah nahiyyəsinə yaxın məsaflədən açılan atəş nəticəsində qətlə yetirildiyini bildirmiş və əsirlərin guya "qaçmağa cəhd edərkən" öldürülməsi fikrini rədd etmişdir.

Girovluqdan qayıtmış Niyaz Balay oğlu Zeynalov bildirir ki, ermənilər girov götürdükləri, Şuşa rayonu Quşçular kənd sakinləri 1910-cu il təvəllüdüllü Səriyyə Racı qızı Zeynalovanı, 1920-ci il təvəllüdüllü Yeganə Dadaş qızı Mədətovanı və Mövsüm Əbdülhəlim oğlu Əhmədovu 11 fevral 1992-ci il tarixdə diri-diri yandıraraq qətlə yetirmişlər.

61 yaşlı keçmiş girov Budaq Əli oğlu Alişanov erməni əsirliyində 5 azərbaycanının Drməbon kəndində (Dağlıq Qarabağ) ağır fiziki işlərdə qul kimi istifadə edilərək öldürülüyüünü şahidi olmuşdur.

Əsirlikdən azad edilmiş İsrayı Sarif oğlu İsmayılov təsdiq edir ki, ermənilər girov götürdükləri üç azərbaycanının başını erməni qəbri üstündə kəsmişlər.

Laçın rayonunun sakini Səmayə Kərimova iki yaşlı qızı Nurlanəyə və özünə verilən işgəncələrə dözməyərək, erməni əsirliyində intihar etmişdir.

18 may 1992-ci il tarixdə Laçın rayounun işgalı zamanı ailələri ilə birlikdə girov götürülmüş 1977-ci il təvəllüdü Taleh Mədət oğlu İbişovun bildirdiyinə görə, ermənilər onun atası Mədət Əvəz oğlu İbişovu və bacısı, 1967-ci il təvəllüdü Yeganə Mədət qızı İbişovanı vəhşicəsinə öldürmüşlər.

1973-cü il təvəllüdü İlham Nəsirov əsirlikdə uzun müddət ac-susuz saxlanıldıqından 23 noyabr 1993-cü il tarixdə İrəvan hərbi hospitalında kəskin kanexsiya diaqnozundan vəfat etmişdir.

Erməni əsirliyində olmuş 20 yaşlı Fərhad Rəhman oğlu Atakişiyevin meyitinin qalıqlarının məhkəmə-tibbi eksperti-zası sübut etmişdir ki, o müntəzəm döyülmələr və ağır işgəncələr nəticəsində qətlə yetirilmişdir.

Yardımlı rayonu sakini Heydər Heydərov Şuşa həbsxanasında ermənilər tərəfindən verilmiş müntəzəm işgəncələr nəticəsində ölmüşdür. (24.12.1994) Bu barədə keçmiş əsirlər Həbib Əliyev, Əvəz Muxtarov, Əbülfət Qasımov və digərləri şahidlik edir.

Erməni əsirliyində olan Xocalı şəhər sakini Faiq Şahmali oğlu Əliməmmədov Gəncə şəhərinin adını "Kirovabad" demədiyinə görə, erməni hərbçisi tərəfindən güllənmişdir. Bu barədə Zülfü İbrahim oğlu Məmmədov, Məmməd Cümşüd oğlu Məmmədov və digərləri şahidlik edir.

Əsirlikdən azad edilmiş Abuzər Manafovun, Həsən Hüseynov və Aydin Məhərrəmovun ifadəsinə görə, 14 fevral 1994-cü il tarixdə Şuşa həbsxanasında saxlanarkən Kolya, Slavik və Toq adlı nəzarətçilər əslən Beyləqan rayonundan olan İlqar Ənvər oğlu Qurbanovu müntəzəm işgəncələr vərərək öldürmişlər.

1962-ci il təvəllüdü Şəmkir rayonu sakini Fikrət Həsən oğlu Hüseynov müntəzəm döyülmələr və işgəncələr nəticəsində 28 iyun 1993-cü il tarixdə erməni əsirliyində vəfat etmişdir. Əsirlidən azad edilmiş Bəxtiyar İbrahim oğlu Tağıyev və Mətləb Şiraslan oğlu Allahverdiyev bu faktın şahidləridir. Bakıda keçirilmiş məhkəmə-tibbi ekspertizası zamanı Fikrət Həsən oğlu Hüseynovda qabırğa sınaqları aşkar edilmişdir.

Əsirlidən azad edilmiş Zöhrab Nadir oğlu Heydərov 21 may 1993-cü il tarixdə Şuşa həbsxanasında, 1973-cü il təvəllüdü Zahid Nəsibulla oğlu Əmrullayevin erməni nəzarətçiləri tərəfindən böğürlərə qətlə yetirildiyini bildirmiştir.

Girovluqdan azad edilmiş Maşallah Bəndəliyev bildirmişdi ki, 1992-ci ilin ayında Xankəndində qarajda saxlanılar-kən qarajın sahibi Mero və Sarkisyan Vazgen adlı digər erməni bir nəfər adını bilmədiyi lal girova əvvəl müxtəlif dərəcəli işgəncələr vermiş sonra isə onun başını kəsmişdir.

Soyqırımlar

İŞGƏNCƏLƏR

Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasında olan materiallar sübut edir ki, Ermənistən tərəfi əsir və girov götürülmüş Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı məqsədli soyqırımı siyasəti yeridir. Yüzlərlə Azərbaycan vətəndaşı, o cümlədən uşaq, qadın və qocalar erməni əsir və girovluğunda dözülməz işgəncələrin qurbanı olmuşdur. Çoxsaylı faktlar göstərir ki, əsir və girovlara müxtəlif dəhşətli işgəncələr verilmiş - onlar vəhşicəsinə döyülmüş, qəsdən şikət vəziyyətinə salınmış, sinələrinə qızdırılmış xaç nişanları ilə damğa basılmış, dırnaqları və dişləri çıxarılmış, yaralarına düz basılmış, ölüne qədər rezin və dəmir dəyənəklərlə döyülmüş, damarlarına benzin yeridilmişdir.

Aşağıda bu faktların bir qismi göstərilir.

Girov götürülərkən 3 yaşı olan Şövqi Xaqani oğlu Əliyevin (24.07.1993) bazu sümüyü Xankəndində erməni "həkimləri" tərəfindən çıxarılmış, nəticədə Şövqi ömürlük şikət olmuşdur.

Kəlbəcər rayonunun işgalı zamanı girov götürülən (31.03.93) Gülcəmal Quliyevanın yenice dünyaya gəlmiş oğlu Arzu Hacıyevə erməni "həkim" Aida Serobyan naməlum tərkibli iynələr vurmuşdur. Nəticədə Arzu Hacıyev ömürlük şikət olmuşdur.

Ermənilər 15 yaşlı girov Nəzakət Məmmədovanın gözləri karşısına atasına dəhşətli işgəncələr vermiş, onun qulaqlarını kəsmiş, anası hədə və şantajlara dözməyərək, dəli olmuş, qızın özünü isə 4 min rus rubluna ailəsinə satmışlar.

Zəminə Göyük qızı Dadaşova ermənilər tərəfindən girov götürülərkən qolundan aldığı gülləyarası baxımsızlıq üzündən çirk eləmiş və onun bədənində çürümə prosesi getmişdir. Hazırda Zəminənin sol qolu işləmir. Girov götürülən zaman isə ermənilər onun atası Göyük Dadaşovu və yaşlı nənəsi Qönçə İbadovani yerindəcə güllələmişlər.

Erməni nəzarətçiləri Ağdam rayonundan girov götürülmüş Kəklik həsənovaya dəhşətli işgəncələr vermiş, mismar kəlbətini ilə onun 16 dişini çıxarmışlar.

Ağdam rayonunun işgalı zamanı ermənilər tərəfindən girov götürülən yaşlı qadın Şərqiyə

Rza qızı Şirinovanın 8 qızıl dişi mismar kəlbətini ilə çəkilmişdir. O, altı ay davamlı işgəncələrə məruz qalmışdır.

Qubadlı rayonunun işgalı zamanı 65 yaşlı Bi-niş Rəsul qızı Məmmədova və 69 yaşlı Sara Miliş qızı İsmayılova girov götürüllər Xankəndi hərbi hissəsində saxlanılmışdır. Burada onları gündüz ağır fiziki əmək tələb edən işlərdə işlədir, gecələr isə xüsusi amansızcasına döyürmüşlər. Onlarla birlikdə saxlanan Şahsənəm və Əsli adında qadınlar bu cür ağır işgəncələrə dözməyərək, girovluqda ölmüşlər.

Ağdam rayonunun keçmiş sakini, milliyətçərus olan, erməni əsirliyində hədsiz işgəncələrə məruz qalmış Vladimir İvanoviç Şeveliov 1994-cü ildə Ağdam rayonunun işgalı zamanı 89 yaşlı anası Vera Davidovnanın və ahil yaşlı bacısı Svetlana İvanovnanın, eləcə də 58 yaşlı xəstə qardaşı Anatoli İvanoviçin ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə öldürülüb yandırıldığını, Ağdam kanalının yanında saysız-hesabsız qadın və uşaq meyiti gördüyüünü bildirir. Bundan əlavə Vladimir Şeveliov şahidlik edir ki, ermənilər Ağdam rayonunun işgalı zamanı oradakı ruhi xəstəxanada saxlanan 7 ruhi xəstəni, o cümlədən iki xəstə qadını girov götürülmüşlər. Onların biri azad edilmiş, biri döyüldə-döyüldə öldürülüş, digərlərinin sonrakı taleyi-dən isə bu günədək məlumat yoxdur.

1930-cu il təvəllüdü Ağdam rayon sakini Əli Rəsul oğlu Abbasov erməni girovluğununda mütəmadi olaraq döyülmüş, onun bədəninə siqaret basılaraq yandırılmışdır. Aldığı mənəvi və fiziki işgəncələrdən özünə gələ bilməyən Əli Abbasov erməni əsirliyindən azad edildikdən bir müddət sonra vəfat etmişdir.

Erməni hərbçiləri Füzuli rayonundan girov göttürdükleri Mürvət Fətiş oğlu Ağayevi döyərək, quşagini kəsmiş, əllərini məftillə arxadan bağlayaraq ağacdan asmış və ayaqlarının altında ocaq qalayaraq yandırmışlar.

Hərbi əsirlər - Novruz Məhəmməd oğlu Daşdəmirov, Namiq Cavanşir oğlu Qarayev mütəmadi döyülmə, bədənlərinə qızdırılmış cisimlərlə dağ basılma və başlarına mismar salınması nəticəsində ruhi xəstə həddinə çatdırılmışlar.

Hərbi əsir Mürşüdov Sədrəddin Aslan oğlu döyüdükdən sonra şüşə qırıntılarını udmağa məcbur edilmişdir.

Yaralı vəziyyətdə əsir götürülmüş Əbdüləzim Məcnun oğlu Məmmədov rezin dəyənəklə döyülmüş, damarlarına benzin yeridilmiş, yaralarının qaysağı qopardılaraq ona əzab verilmiş, üstünə təlim keçmiş it buraxılmışdır.

Mayıl Məhəmmədəli oğlu Məmmədovun dəmarına dizel yanacağı yeridilmiş, sinəsi qızdırılmış xaçla damgalanmışdır.

Vəhşicəsinə döyülmə nəticəsində hərbi əsir Cavid Ağa oğlu Hüseynovun çənəsi və qabırğaları sindirilmişdir. Ermənilər dəmir parçası ilə Cavidin qoluna damga basmış və yarasının üzərinə kislota tökmüşlər.

Soyqırım

ERMƏNİ TERRORİZMİ

AZƏRBAYCAN ƏRAZİSINDƏ TÖRƏDİLƏN TERROR-TƏXRİBAT FAKTLARI

ERMƏNİ TERRORİZMİ

AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNĐƏ TÖRƏDİLƏN TERROR-TƏXRİBAT FAKTLARI

Ermənistan dövlətinin və erməni diasporasının maliyyə və təşkilati yardımını ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən erməni terrorçu təşkilatlarının Azərbaycana qarşı apardıqları terror müharibəsi 1980-ci illərdən başlayaraq ardıcıl xarakter almışdır. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və onun ərazisindəki 7 rayonun işğalı zamanı kütləvi vahimə yaratmaq, çoxlu insan tələfatına nail olmaq məqsədilə Emənistannın xüsusi xidmət orqanları hərbi əməliyyatların keçirdiyi ərazilərdən xeyli uzaqda, dinc Azərbaycan əhalisinin yaşadığı məntəqələrdə terror aktları təşkil etmiş, nəticədə minlərlə günahsız insan həlak olmuşdur.

16 sentyabr 1989-cu il. "Tbilisi-Bakı" marşrutu ilə hərəkət edən sərnişin avtobusu partladılmış, 5 nəfər həlak olmuş, 25 nəfər yaralanmışdır.

18 fevral 1990-ci il. Yevlax-Laçın yolunun 105-ci km-də "Şuşa-Bakı" marşrutu ilə hərəkət edən avtobus partladılmış, çoxlu insan tələfatı olmuşdur.

11 iyul 1990-ci il. "Tərtər-Kəlbəcər" sərnişin avtobusu partladılmış, dinc əhali olan maşın karvanına qarşı terror aksiyası keçirilmiş, nəticədə 14 nəfər qətlə yetirilmiş, 35 nəfər yaralanmışdır.

10 avqust 1990-ci il. "Tbilisi-Ağdam" marşrutu ilə hərəkət edən sərnişin avtobusu partladılmış, 20 nəfər həlak olmuş, 30 nəfər yaralanmışdır. Cinayətin təşkilatçıları A.Avanesyan və M. Tatevosyan cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuşlar.

Həmin gün "Şəmkir-Gəncə" avtomobil yolunda Xanlar rayonunun Nadel kəndi yaxınlığında "LAZ" markalı 43-80 AQF dövlət nömrə nişanlı avtobus partladılmış, nəticədə 17 nəfər həlak olmuş, 26 nəfər yaralanmışdır.

30 noyabr 1990-ci il. Xankəndi aeroportu yaxınlığında sərnişin avtobusu partladılmış, 2 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdır.

09 yanvar 1991-ci il. "Molodyoj Azerbaydjana" qəzetiinin müxbiri Salatin Əskərov və 3 hərbi qulluqçunun olduğu avtomobilə qarşı terror aktı nəticəsində 4 nəfər qətlə yetirilmişdir. Terrorcu qurupun üzvləri A.Mkrtyan, Q.Petrosyan, A.Manqasaryan və Q.Arustanyan cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuşlar.

30 may 1991-ci il. Rusiya Federasiyası Dağıstan Respublikasının Xasavyurd stansiyası yaxınlığında "Moskva-Bakı" sərnişin qatarı partladılmış, nəticədə 11 nəfər həlak olmuş, 22 nəfər yaralanmışdır.

19 iyun 1991-ci il. "Yevlax-Laçın" avtomobil yolunun 106-ci kilometrində 54-59 sayılı hərbi hissəyə məxsus "UAZ-469" markalı avtomaşın partladılmış, 3 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər ağır yaralanmışdır.

31 iyul 1991-ci il. Dağıstan Respublikasının Temirtau stansiyası yaxınlığında "Moskva-Bakı" sərnişin qatarı partladılmış, nəticədə 16 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər yaralanmışdır.

02 avqust 1991-ci il. Hadrut rayonunun Dolanlar kəndində "QAZ-53" markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.

21 avqust 1991-ci il. Hadrut rayonunun Şadaxt kəndi yaxınlığında "KAVZ" markalı 70-30 AQQ dövlət nömrə nişanlı avtobus partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 10 nəfər ağır bədən xəsarəti almışdır.

08 sentyabr 1991-ci il. "Ağdam-Xocavənd" avtobusunun atəşə tutulması nəticəsində 5 nəfər qətlə yetirilmiş, 34 nəfər müxtəlif dərəcəli xəsarət almışdır. Terrorun Xaçaturyan Volodi, Yeremyan Saro, Çolyan Şaşa, Arustamyan Arno tərəfindən törətdiyi sübuta yetmişdir.

Həmin gün "Ağdam-Qaradağlı" marşrutu ilə işləyən avtobus erməni quzdurları tərəfinən atəşə tutulmuş, nəticədə 8 nəfər həlak olmuş, 42 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdır.

26 sentyabr 1991-ci il. "Yevlax-Laçın" yolunda "VAZ - 2106" markalı D 72-07 AQ nömrə nişanlı avtomaşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər yaralanmışdır.

19 oktyabr 1991-ci il. Ağdərə rayonunun Sırxavənd kəndi yaxınlığında "UAZ-469" markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

20 noyabr 1991-ci il. Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndi yaxınlığında "Mİ-8" vertolyotunun atəşə tutulması nəticəsində vertalyot heyəti və sərnişinlər - Azərbaycanın görkəmli dövlət və hökumət nümayəndələri, Rusiya və Qazaxistandan olan müşahidəçilər - 19 nəfər həlak olmuşdur.

26 dekabr 1991-ci il. Şuşa-Laçın yolunun 4-cü kilometrliyində "ZİL-130" və "Moskvic" maşınları partladılmış, 5 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

08 yanvar 1992-ci il. Türkmenistandan "Krasnovodsk-Bakı" marşrutu ilə hərəkət edən dəniz bərəsində törədilən terror aktı nəticəsində 25 nəfər həlak olmuş, 88 nəfər yaralanmışdır.

28 yanvar 1992-ci il. "Ağdam-Şuşa" marşrutu ilə uçaş "Mİ-8" mülki vertolyotu Şuşa şəhəri yaxınlığında erməni terrorçuları tərəfindən vurulmuşdur. Nəticədə çoxlu qadın və uşaq olan 44 nəfər həlak olmuşdur.

1992-ci ilin yanvar ayında erməni terrorçu dəstələri Kərkicahan qəsəbəsində 80 nəfər, 1992-ci ilin fevral ayında Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndində 77 nəfər və 26 fevral 1992-ci il tarixdə Xocalı şəhərində 613 nəfər dinc sakini qətlə yetirmiş, 650 nəfəri isə yaralılmışlar.

22 mart 1992-ci il. "UAZ-469" markalı 60-25 AUZ dövlət nişanlı avtomaşın Qazax rayonu ərazisində partladılmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

28 mart 1992-ci il. "Kamaz-5410" markalı 40-53 AQŞ dövlət nişanlı avtomaşın partladılmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

18 aprel 1992-ci il. "Qazax-Cəfərli" yolunun 10-cu kilometrliyindən "VAZ" markalı maşın silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər ölümcül yaralanmışdır.

20 may 1992-ci il. Zəngilan rayonunun Qarançı kəndi yaxınlığında "UAZ-469" markalı 80-33 AQD dövlət nömrə nişanlı avtomaşın silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

28 fevral 1993-ci il. Rusyanın Şimali Qafqaz ərazisində Qudermes stansiyası yaxınlığında "Kislovodsk-Bakı" sərnişin qatarı partladılmış, 11 nəfər həlak olmuş, 18 nəfər yaralanmışdır.

02 iyun 1993-ci il. Bakı dəmir yolu vağzalında sərnişin qatarının vaqonunun partladılması nəticəsində dövlətə külli miqdarda maddi ziyan dəymmişdir. Partlayışın icraçısı Rusiya vətəndaşı İqor Xatnovski Ermənistən Respublikası Milli Təhlükəsizlik Baş İdarəsi keşfiyyat şöbəsinin rəisi, polkovnik Caan Ohanesyan tərəfindən məxfi əməkdaşlığı cəlb edilərək, casusluq və terrorçuluq məqsədilə Azərbaycana göndərildiyini, böyük insan tələfatı ilə nəticələnəcək partlayışlar törətmək tapşırığı aldığı etiraf etmişdir. İstintaq zamanı sübuta yetirilmişdir ki, həmin qrup 1992-1994-cü illərdə Rusiya ərazisində Bakıya gələn sərnişin qatarlarında silsilə partlayışlar törətmışdır.

22 iyul 1993-ci il. Tərtər rayonunda törədilmiş partlayış nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 18 nəfər yaralanmışdır.

Həmin gün Qazax rayonunun mərkəzində törədilmiş partlayış nəticəsində 6 nəfər həlak olmuş, 10 nəfər yaralanmışdır.

30 avqust 1993-ci il. Hadrut rayonu ərazisində "ZİL" markalı maşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur. Həmin hadisədən bir neçə gün sonra içərisində 12 nəfər kənd sakini olan "QAZ-66" markalı sərnişin avtobusu rayondan çıxarkən partladılmış, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər ağır dərəcədə yaralanmışdır.

01 fevral 1994-ci il. Bakı dəmir yolu vağzalında "Kislovodsk-Bakı" sərnişin qatarında terror aktı törədilmiş, 3 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər yaralanmışdır.

18 mart 1994-ci il. Xankəndi şəhəri yaxınlığında İran Hərbi Hava Qüvvələrinə məxsus "Herkules" tipli təyyarə vurulmuş, 34 diplomat və ailə üzvləri həlak olmuşlar.

19 mart 1994-ci il. Bakı metropoliteninin "20 Yanvar" stansiyasında törədilmiş partlayış nəticəsində 14 nəfər həlak olmuş, 49 nəfər yaralanmışdır. Məhkəmə sübut etmişdir ki, terror aksiyası Ermənistən xüsusi xidmət orqanları tərəfindən hazırlanmış, separatçı "Sadval" ləzgi təşkilatının üzvləri tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Müəyyən olunmuşdur ki, "Sadval" separatçı təşkilatının həmin fəalları 1992-ci ildən etibarən dəfələrlə Ermənistənə olmuş, bu ölkənin Milli Təhlükəsizlik Baş İdarəsi təşkilatın formalşamasında, maliyyələşməsində və silahlanmasında yaxından iştirak etmişdir. 1992-ci ilin aprel-may aylarında 30 nəfər milliyyətcə ləzgi olan Azərbaycan vətəndaşı Ermənistən Nairi rayonunun Lusakert qəsəbəsində yerləşən təlim-məşq bazasında xüsusi terror-təxribat hazırlığı keçmişdir. İstintaq zamanı müəyyənləşdirilmişdir ki, təxribatçılar təlimata uyğun olaraq, "20 Yanvar" stansiyası ilə yanaşı Bakının "Nizami" kinoteatrında, Respublika sarayında və Bakı lampa zavodunda da partlayışlar törətməyi planlaşdırılmışlar.

"20 Yanvar" metrostansiyasında partlayışın törədilməsində ittiham olunan və Ermənistən xüsusi terror-təxribat hazırlığı keçmiş 30 sadvalçı cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir.

13 aprel 1994-ci il. Dağıstan Respublikasının "Dağıstan Oqni" stansiyası yaxınlığında "Moskva-Bakı" sərnişin qatarı partladılmış, 6 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

03 iyul 1994-ci il. Bakı metropoliteninin "28 May" və "Gənclik" stansiyalarında elektrik qatarındaki partlayış nəticəsində 13 nəfər həlak olmuş, 42 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdır.

Terror aksiyası Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, Dağlıq Qarabağ uğrunda gedən döyüslər zamanı – 13 yanvar 1994-cü ildə əsir düşmüş və Ermənistən xüsusi xidmət orqanları tərəfindən məxfi əməkdaşlığı cəlb edilmiş Azər Salman oğlu tərəfindən törədilmişdir. Məhkəmə araşdırmaçı zamanı müəyyən olunmuşdur ki, 14 yanvar 1994-cü ildə erməni separatçılarının ideoloqlarından biri, yazıçı Zori Balayan hərbi əsir, milliyyətcə ləzgi Azər Aslanovla görüşmiş, azərbaycanlılara qarşı mübarizədə bütün azsaylı xalqların birgə fəaliyyət göstərmələrinin vacibliyini bildirmişdir. 9 iyun 1994-cü ildə Ermənistən xüsusi xidmət orqanlarının Artur adlı əməkdaşı Azər Aslanovun Bakıdakı mənzilinə zəng vuraraq onun sağ olduğunu bildirmiş və azad olunması üçün yaxın qohumlarından birinin Yerevan şəhərinə gəlməsinin zəruriliyini qeyd etmişdir. 16 iyun 1994-cü il tarixində Azər Aslanovun anası Tacibat Aslanova Yerevana gəlmışdır. Azər Aslanova anasının həyatının təhlükə altında olduğu bildirilmiş, bu təhdidlər altında o, Ermənistən xüsusi xidmət orqanları ilə "Ömər-75" təxəllüsü ilə daima əməkdaşlığı cəlb edilmişdir. Azərbaycana maneəsiz gəlməsi üçün Azər Aslanovun adına saxta sənədlər hazırlanmış, partlayıcı maddə isə müvafiq qaydada peçenye, şokolad və dezodorant qutularında gizlədilmişdir.

Azər Aslanov "Yerevan-Mineralniye Vodı-Bakı" marşrutu ilə Azərbaycana gələrək, 3 iyul 1994-cü ildə Bakı metrosunun "28 May" və "Gənclik" stansiyası arasında qatarda terror aktını həyata keçirmiş və yenidən Ermənistana qayıtmışdır. Bu müddət ərzində Yerevanda girov saxlanılan anası yalnız bundan sonra azad olunmuşdur.

İstintaq zamanı müəyyən edilmişdir ki, terror aktının təlimatçıları Ermənistən xüsusi xidmət orqanlarının polkovniki Karen Baqdasaryan və kapitan Seyran Sarkisyan olmuşlar.

Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəmə instansiaları tərəfindən aparılmış araşdırma prosesində göstərilən terror aktlarının həyata keçirilməsində Dağlıq Qarabağın qeyri-qanuni rejiminin funksionerləri və Ermənistən Respublikasının xüsusi xidmət və digər dövlət orqanlarının təşkilatçıları, maliyyə və texniki dəstəyi, əksər hallarda isə bilavasitə iştirakı prosessual qaydada sübuta yetirilmişdir.

ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASI TERRORU DƏSTƏKLƏYƏN DÖVLƏTDİR

SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqillik qazanmış Ermənistən Respublikası dövlət səviyyəsində terroru dəstəkləyərək, terrorçuluğu təcavüzkar siyasetinin əsas vasitələrindən birinə çevrilmişdir. Coxsayı faktlar, məhkəmə materialları sübut edir ki, Azərbaycanın dinc əhalisinə qarşı, o cümlədən, nəqliyyat vasitələrində törədilən terror aktları Ermənistən hökuməti tərəfindən maliyyələşdirilərək, bu ölkənin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən həyata keçirilmişdir.

ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASI TERRORU DƏSTƏKLƏYƏN DÖVLƏTDİR

90-ci illərin əvvəllərində Ermənistən rəsmi daireləri "Daşnak sütyun" ASA LA, MAQ. "Erməni birliyi", "Erməni Azadlıq Cəbhəsi" və digər məşhur erməni terror təşkilatları fəallarının reabilitasiyası məqsədi ilə genişmiyyaslı kampaniyaya başlamış, onlara sığınacaq vermeklə yaşayış və fəaliyyətləri üçün şərait yaratmış, müvafiq maliyyə dəstəyi göstərmişlər.

1983-cü ilin iyul ayında Parisdə Orli aeroportunda 8 nəfərin ölümü və 60 nəfərin yaralanması ilə nəticələnmiş terror aktına görə ömürlük həbs cəzasına məhkum edilmiş terrorçu Varujan Karapetyanın azad olunması üçün Ermənistanda dövlət səviyyəsində imzatoplama kampaniyası keçirilmişdir. 2001-ci ilin aprelində Fransa məhkəməsi tərəfindən azad olunan terrorçu Ermənistanda rəsmi sığınacaq tapmışdır.

Məşhur terrorçu, Qərbi Avropada "ASALA-nın inqilabi hərəkatı" adlı qruplaşmasının rəhbəri, 28 noyabr 1985-ci ildə 6 il müddətinə həbs olunmuş Monte Melkonyan 1990-ci ildə Fransa həbsxanasından buraxılıraq, Ermənistana gəlmış və terror fəaliyyətini davam etdirmək üçün buradan Dağlıq Qarabağa göndərilmişdir. Monte Melkonyan Azərbaycanın Xocavənd rayonunun işğalı zamanı erməni terror dəstəsinin komandanı olmuşdur. 1993-cü ildə Dağlıq Qarabağda öldürülən terrorçunun Yerevanda dəfn mərasimində rəsmi şəxslər, o cümlədən, Ermənistən prezidenti də iştirak etmişdir. Ermənistən milli qəhrəmanı elan olunmuş bu beynəlxalq terrorçunun adı Müdafiə Nazirliyinin diversiya mərkəzlərindən birləşdirilmişdir.

Məşhur terrorçu, Daşnaksüyün Partiyasının "Dro" terror qrupunun üzvü Qrant Markaryan Dağlıq Qarabağda terrorçu dəstələri yaradınlardan və Ermənistəndən gətirilən silahlar vasitəsilə buradakı terrorçu qrupların silahlandırılmasında fəal iştirak edənlərdən biri olmuşdur.

1981-ci ildə Parisdə Türkiyə səfirliliyinə basqının təşkilatçısı Vazgen Sislyan 1992-ci ildə Yerevandə Xankəndinə göndərilmişdir. Vazgen Sislyan azərbaycanlılara qarşı terror aktlarının keçirilməsində fəal iştiraklarına görə prezident Robert Koçaryan tərəfindən "Dağlıq Qarabağ müharibəsinin qəhrəmanı" adına layiq görülmüşdür.

Qarabağın dinc azərbaycanlı əhalisinin öldürülməsində Ermənistən xüsusi xidmət orqanlarının himayə etdiyi Əbu Əli və Hilbert Minasyan kimi Yaxın Şərqi mənşəli terrorçular da fəal iştirak etmişlər.

ERMƏNI TERROR TƏŞKİLATLARI

Dünyanın müxtəlif məntəqələrində qanlı aksiyalar törətmüş erməni terror təşkilatlarının adları:

"ARMENAKAN" PARTİYASI:

1885-ci ildə yaradılıb. Türkiyənin Van, Muş, Bitlis, Trabzon bölgələrində və İstanbulda silahlı toqquşmalar və terror aktları törədən bu partiya İran və Rusiyada yaşayan ermənilərlə əməkdaşlıqda olub.

"HNÇAK" PARTİYASI:

1887-ci ildə Cenevrədə yaradılıb. Qurumun əsas məqsədi Türkiyənin Anadolu bölgəsini, "Rus" və "İran" Ermənistənləri adlandırdıqları əraziləri birləşdirməklə "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaqdır. Partiyanın programının 4-cü bəndində göstərilir; "qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün təbliğat, təşviqat, terrorizm və dağdıcı təşkilat yaradılması metodu seçilməlidir".

"Daşnakşüyün" — erməni federativ inqilab partiyası: 1890-ci ildə Tiflisdə yaradılıb. Əsas qayəsi Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan və Türkiyənin Anadolu torpaqlarında "Böyük Ermənistan" dövləti qurmaqdır. 1892-ci ildə Tiflisdə ilk qurultayını keçirən "Daşnakşüyün" türklərə qarşı sui-qəsdlərin təşkil olunması barədə qərar çıxarmışdır. Məhz bu qurultayından sonra "Daşnakşüyün" "Türkü, kürdü hər yerdə, hər bir şəraitdə öldür, sözündən dönenləri, erməni xainlərini öldür, intiqam al!" əmrini vermişdir. "Daşnakşüyün" partiyası tərəfindən yaradılan bir sıra terror qrupları mövcuddur: 1973-cü ildə fəaliyyətə başlamış "erməni "soyqırımı" intiqamçıları" qrupu 1980-82-ci illər ərzində Avstriya, Danimarka və Portuqaliyada türk diplomatlarını qətlə yetirib: Məxfi terror qrupu DRO-nun bölməleri: DRO-8, DRO-88, DRO-888, DRO-8888. Daşnakların bu istiqamətdə fəaliyyəti davam edir.

"ERMƏNİ GİZLİ AZADLIQ ORDUSU" (ASOA):

1975-ci ildə Beyrutda yaradılıb. Mənzil-qərargahı Dəməşqdə yerləşir. Fələstin bazalarında hazırlıq keçən mindən artıq döyüşcüsü vardır. Təşkilatın fəaliyyətinin ilk 6 ilində dünyanın müxtəlif ölkəsində 19 türk diplomatının ölümünüə səbəb olan terror aktları keçirib.

"Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu" (ASALA): 1975-ci ildə yaradılan təşkilatın qərargahı Beyrutda, təlim-məşq bazaları isə Suriyada yerləşir. Təşkilatın məqsədi Şərqi Türkiyə, Şimali İran və Azərbaycanın Naxçıvan və Dağlıq Qarabağ əraziləri üzərində "Böyük Ermənistan" qurmaqdır. ASALA əsasən Türkiyə və Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı terror aktları həyata keçirir. Təşkilatın "Əbu Nidal", "Qara sentyabr" kimi terror qrupları ilə əməkdaşlıq etməsində əsas fiqurlardan biri ASALA-nın lideri Akop Akopyan olmuşdur. Afinada 1980-ci ildə qətlə yetirilmiş türk səfirinin ölümünüə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürmüştər. Akop Akopyan 01.08.80-ci ildə "Nyu-York Tayms" qəzetiinə verdiyi müsahibədə bildirmişdir: "Bizim düşmənimiz türk rejimi, NATO və bizlə əməkdaşlıq etməyən ermənilərdir".

ASALA 1980-ci ilin aprelində birgə terror aksiyalarının keçirilməsinə dair PKK ilə razılığa gəlmiş və bu niyyətlərini Livanda rəsmiləşdirmişlər. Beyrut şəhərində 28.08.1993-cü ildə açıqlanan bəyanatında ASALA "pantürkist neft borusu" (Bakı-Tbilisi-Ceyhan) ilə bağlı layihənin həyata keçirilməsinə imkan verməyəcəyini bildirmişdir.

"Gəqaron": 2001-ci ilin fevralında ASALA tərəfindən yaradılmışdır. Məqsəd-Cənubi Qafqaz və Orta Asiya ərazilərində türk mənşəli siyasi lider, diplomat və biznesmenlərə qarşı terror aktlarının keçirilməsidir.

"Erməni azadlıq hərəkatı" (AOD): 1991-ci ildə Fransada yaradılıb. Terror fəaliyyətini ASALA ilə six əlaqədə həyata keçirir.

"Erməni azadlıq cəbhəsi": 1979-cu ildə yaradılan bu terror təşkilatı ASALA-nın tərkib hissəsi sayılır. Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə terrorçular hazırlayırlar.

"Orlı qrupu": 1981-ci ildə Fransada yaşayan erməni gəncləri tərəfindən yaradılıb. Təşkilat 1987-ci ilədək dünyanın müxtəlif hava limanlarında 10-dan artıq terror aktını həyata keçirib.

"Erməni soyqırım ədalət kommandosları": 1972-ci ildə Vyanada Daşnakşüyün Partiyasının qurultayı zamanı yaradılıb. "Erməni soyqırımı ədalət kommandosları"nın məqsədi erməni əsilli gənc Livan vətəndaşlarını hərbi birləşmələrdə cəmləşdirmək, türklər və azərbaycanlılar qarşı qanlı terror aksiyaları təşkil etməkdir.

"Erməni birlüyü": 1988-ci ildə Moskvada yaradılmışdır. "ASALA" ilə six əlaqələri vardır, keçmiş sovet məkanında terrorçuların fəaliyyəti üçün onları saxta sənədlərlə təmin edir. Dağlıq Qarabağa silah və muzdluların ötürülməsində iştirak edir.

"Demokratik cəbhə": ABŞ, Kanada və Qərbi Avropada fəaliyyət göstərir. Başlıca məqsədi türk dövlətinin parçalanmasıdır.

"Apostol": 2001-ci il aprel ayının 29-da əsasən Ermənistan, Suriya və Livan vətəndaşlarından ibarət olan Ermənistan Müdafia Birliyi tərəfindən yaradılmışdır. Təşkilatın məqsədi Türkiyə və Azərbaycan ərazilərində terror aktları həyata keçirməkdir.

TARİXİ FAKTLAR

1. Erməni tarixçilərinin İrəvanın adının Urartu dövləti ilə bağlamaq cəhdləri elmi cəhətdən əsaslanır.

2. İrəvan şəhərinin adının və salınmasının Şah İsmayılin əmrinə əsasən olması variantı daha məntiqə uyğundur. Belə ki, İrəvan xanlarının idarəciliyə başlama tarixi (1441) verilmiş əmrin tarixindən çox da fərqlənmir. Görünür, bu fərq müəllif tərəfindən məqsədyönlü yaradılmışdır.

3. İrəvan əhalisinin tərkibi haqqında verilən məlumatların ziddiyətli olması ilə yanaşı göstərilir ki, XIX əsrin əvvəllərində şəhərin əhalisinin 75,5%-ni türklər, 24,5%-ni ermənilər təşkil etmişlər.

4. Rusların apardıqları məqsədyönlü köçürmələr nəticəsində 1873-cü ildə İrəvanın əhalisinin 53,4%-ni türklər, 44,6%-ni isə ermənilər təşkil edirdi.

5. Fransız səyyahi J.Şardenin qeydlərinə əsasən 1673-cü ildə İrəvan qalasında olan əhalinin tamamilə türklərdən ibarət olduğu göstərilir.

6. İrəvan xanlığının mövcud olduğu 386-il (1441-1827) ərzində onun hökmdarları türklər olmuşdur.

**TORPAĞ
VƏTƏN
YURD DEMƏKDİR!**

**Millət
Dövlət –
Azərbaycan demək!**

R.Bahar Sonam

AZƏRBAYCAN ARBS

FATEH-4 AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ VƏ DÜNYA
TARİXİ ARAŞDIRMALAR JURNALI

Təsisçi və baş redaktor:

R. Bahar Sonam

Baş redaktor müavini:

İlkin Məmmədov

Məsul katib:

Afət Məmmədova

ARBS-IN FƏXRI HEYƏT:
AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ VƏ DÜNYA...

1. Türkiyə
2. ABŞ
3. Rusiya
4. Hindistan
5. Pakistan
6. İngiltərə
7. İspaniya
8. Almaniya
9. Fransa
10. Macarıstan
11. İraq
12. Səudiyyə Ərəbistanı
13. Yaponiya
24. Çin
25. Yunanistan
26. İran
27. Əfqanistan
28. KİPR
29. İtalya
30. İsveçrə...

Azərbaycanım

Derdimin içinde dert olmusan Sen...
Rüzgarın möhneti nece ağırmış?!
Göz yaşam içinde boğulmuşam ben...
Elemin başıma gece yağırmış...
Derdimle bu derdi ne yapım canım—
Derdimin dert yükü Azerbeycanım!

Gönlümün içinde ağlarım Sana
Qoymaram ocağın lap tamam söne!
Zinetim yokumdur, bil, Senden öne...
Gelermi o tatlı çağların yine???
Hesretin bu derdin ne edim canım?..
Derdimin derd yükü Azerbeycanım!!!

Suratım bir dünya aydın şafaksa,
İçimse al kanlı acı kederdi...
Bu saysız insanlar duyurmu nese?!
İçimden-içimi üzən bu derdi?
Ömrümün bu derdin ne yapım canım???
Derdimin derd yükü Azerbeycanım!

**Yazılanları unutmaq
mümkün deyil!**

ARBS